

ŠTÚDIE

CIRKEVNÁ SITUÁCIA NA VEĽKEJ MORAVE PO VYHNANÍ CYRILOMETODSKÝCH UČENÍKOV A JEJ MOŽNÝ ODRAZ V ARCHITEKTÚRE

Andrej BOTEK

Slovenská technická univerzita v Bratislave
Fakulta architektúry a dizajnu
Ústav dejín a teórie architektúry a obnovy pamiatok
Nám. Slobody 19
Bratislava 812 45
Slovak Republic
andrej.botek@stuba.sk
ORCID: 0009-0003-7095-7334
SCOPUS Author ID: 569229071600

BOTEK, Andrej. The ecclesiastical Situation in Great Moravia after Expulsion of Cyrill-Methodius Disciples and its Possible Reflection in Architecture. In *Studia Historica Nitriensia*, 2024, vol. 28, no. 2, p. 328-353, ISSN 1338-7219, DOI: 10.17846/SHN.2024.28.2.328-353.

After the death of Archbishop Methodius the Cyrillo-Methodian disciples were expelled in the winter 885/886 from Great Moravia under drastic circumstances. Clergy of domestic noble origin probably had to retreat to their home headquarters without the possibility of participating in church development. The dominant role was taken over the Frankish clergy, who in the first years had to supplement the missing Slavic clerics concerning the pastoral reasons. They probably took over empty churches that needed to be adapted to the Latin liturgy. After the departure of Wiching - the bishop of Nitra - to the court of king Arnulf, Great Moravia became church - jurisdictionally completely depended on the Bavarian dioceses. The article is devoted also to the questions whether a new sacral architecture was created in the mentioned period. It deals whether some of corpus of Great-Moravian known churches in the territory of Slovakia and Moravia could be dated to the related period too.

Keywords: Great Moravia; Frankish Clergy; Church Situation; Sacral Architecture; Frankish Construction Type;

Kľúčové slová: Veľká Morava; franský klérus; cirkevná situácia; sakrálna architektúra; franské stavebné typy;

Úvod

Od príchodu cyrilo-metodskej misie na Veľkú Moravu roku 863 sa v cirkevno-liturgickej oblasti vyvíjal duálny systém. Solúnski bratia prišli do oblasti, kde už asi od konca 8. stor. pôsobili franskí kňazi z bavorských diecéz. Rastislavovo po-

solstvo cisárovi Michalovi III. uvádza „I prišli k nám mnohí kresťanskí učitelia z Vlách i z Grécka i z Nemiec, učiac nás rozlične.“¹, čo predpokladá aj iné kresťanské centrá². Franský klérus však v danom období dosiahol dominantné postavenie a pokladal veľkomoravské územie za svoju sféru vplyvu, i keď Veľká Morava nebola oficiálne súčasťou Východofranskej ríše. Jej územie pripadlo sfére vplyvu pasovskej diecézy. Medzi Salzburgom a Pasovom existovali spočiatku kompetenčné neustálenosti, doložené listinne pre územie Panónie – teda južne od Dunaja. Viacerí (aj zahraniční) autori to dedukujú aj vo vzťahu k územiu severne nad Dunajom, teda k Morave a Nitriansku³. Za konečnú dohodu medzi salzburskou arcidiecézou a pasovskou diecézou sa považuje výnos Ľudovíta Nemca z roku 829. Ide síce o mladšie falzum, ale to sa týka zhotovenia súčasného znenia a môže reflektovať pôvodný text⁴.

¹ Život Metoda, V. – ŠKOVIERA, Andrej (ed.). *Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov*. Bratislava 2013, s. 48.

² Odborníci sa zhodujú, že „kresťania z Vlách“ predstavujú misionárov z Aquilejskej oblasti. Jej hranice síce určil Karol Veľký už roku 811 na rieke Dráva (KOŽIAK, Rastislav. *Christianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji – príbeh svätcov-misionárov*. Svätá vojna, alebo kultúrny šok? In KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.) *Svätec a jeho funkcia v spoločnosti I*. Bratislava 2006, s. 133), ale pôsobenie aquilejských klerikov sa ojedinelo pripúšťa i neskôr. Poukazuje sa napr. na Svätoplukovho poradcu kňaza Jána z Benátok (BAČA, Róbert. *K patrocínium kostola sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch*. In *Slovenská archeológia*, 2016, roč. LXIV, č. 1, s. 153), alebo na adriatický charakter niektorých predcyrilometodských stavieb (ILLÁŠ, Martin. *Adriatický pôvod niektorých predrománskych kostolov v strednom Podunajsku*. In *ARS*, 2011, 44, č. 2, s. 252 – 270). Kresťania z Grécka ostávajú dodnes nedoriešenou otázkou. O centrálne organizovanej misijnej činnosti nemožno uvažovať, byzantskí cirkevní i svetskí predstavitelia si uvedomovali, že naše územie leží v zóne západných cirkevných štruktúr a preto tu svoje aktivity nevyvíjali. Jedným z možných vysvetlení by mohli byť obchodné cesty, aj ako potenciálne trasy individuálnych byzantských misionárov, či kňazov, sprevádzajúcich kupecké výpravy. Odborníci sú zajedno, že nemohlo ísť o klérus z centrálnej časti Byzantskej ríše, ale z jej hraničných severných oblastí, alebo z prímorských jadranských kláštorov (DVORNÍK, František. *Byzantské misie u Slovanů*. Praha 1970, s. 97). Názor, že by šlo o mníchov, ktorí ušli počas ikonoklasmu, alebo o gréckych kresťanov, unikajúcich z Bulharska pred Omortagovým prenasledovaním, sa nezdá relevantný (spochybňuje ho napr. DVORNÍK, *Byzantské misie u Slovanů*, s. 96). Každopádne po uvedených „gréckych“ misionároch sa nezachovali žiadne relevantné doklady (BO-TEK, Andrej. *Byzantské vplyvy v ranostredovekej sakrálnej architektúre Slovenska*. In *Konštantínove listy/Constantine's letters*, 2017, vol. 10, no. 1, s. 151).

³ Porovnaj: CURTA, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500-1300)*. Leiden 2019, 116 s. a inde; GOLDBERG, Eric, J. *Struggle for Empire Kingship and Conflict under Louis the German 817-876*. Ithaca + London 2006, s. 137; ROHR, Christian. *Zwischen Bayern und Byzanz. Zur Missionsgeschichte Osteuropas im Früh- und Hochmittelalter*. In MÜLLER, Ulrich (Kordinator) *Das Bild und die Geschichte Osteuropas im Mittelalter*. 3. interdisziplinäre Ringvorlesung der Salzburger Mittelalterstudien, Salzburg, Wintersemester 2003/04, dostupné na <http://www.uni-salzburg.at/pls/portal/docs/1/544327.PDF>, s. 4; KARDASH, Ostap. *An attempt at delineation of the eastern missionary routes of the clergy of Passau on the lands of the Post – Avar Danube region during the first half of the 9th century*. In *Konštantínove listy/Constantines letters*, 2020, vol. 13, no. 2, s. 3-21.

⁴ ILLÁŠ, Martin. *Niekoľko úvah o Pribinovi, Mojmirovcoch a Veľkej Morave (príspevok k diskusii o dejinách Moravy a západného Slovenska)*. In *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2011 – 2016*. Brno 2017, s. 193. Tým niektorí vysvetľujú, prečo Pribinovi kostol v Nitre svätzil salzburský arcibiskup Adalram, čo dnes historici datujú do roku 828 – teda pred zmienou výnos. Naposledy IVANIČ, Peter. *Christianization of the Territory of*

Napätie medzi franským duchovenstvom a cyrilo-metodskou školou sa odohrávalo počas celého obdobia paralelného účinkovania oboch komunít. Franskí duchovní predstavovali západnú cirkevnú orientáciu a latinskú liturgiu. Cyrilo-metodská misia znamenala nielen pravdepodobné (aspoň počiatočné) používanie byzantskej liturgie – v otázke, akú liturgiu solúnski bratia zaviedli, autori dodnes nie sú jednotní a zachované útržky informácií v dobových textoch tiež nie sú jednoznačné⁵. Keďže cirkev bola v tom čase formálne jednotná, byzantská liturgia, ak by aj bola dominantným modelom, bola legitímna. Napätie vyvolávala hlavne nová prax používania slovianskej liturgickej reči, čo bolo pre bavorské duchovenstvo neakceptovateľné. Cyrilometodská koncepcia misie vychádzala z priority potreby porozumenia novému učeniu a jeho inkultúracie do kontextu kultúry Slovienov⁶. Ich činnosť nebola pritom zameraná iba na veľkomoravské prostredie, ale v budúcej vízii Veľká Morava mala byť vzorovým príkladom pre celý slovanský svet⁷. Franské duchovenstvo pravidelne obviňovalo Metoda z heréz⁸ – pravdepodobne zohrala svoju úlohu aj otázka „Filioque“ a osoba konštantínopolského patriarchu Fótia, ktorý sa postavil proti

today's Moravia and Slovakia before 828. In *Bogoslovni vestnik/Theological quarterly*, 2020, vol. 80, no. 3, s. 660. K činnosti salzburskej a pasovskej diecézy podrobnejšie: KARDASH, An attempt at delineation, s. 3-21.

⁵ Odborníci dodnes nie sú zajedno, akú formu liturgie solúnski bratia na našom území používali. Ako byzantínci isto používali najprv liturgiu byzantskú. Otázkou je, či vzhľadom na celkovú situáciu nezaradili aj liturgiu latinskú, resp. nevytvorili dajaký zmiešaný model. A. Škoviera, ktorý sa problematikou podrobne zaoberal nedospel k jednoznačnému záveru. Preferuje používanie „aj“ liturgie byzantskej, ale uzatvára, že uvedená otázka vyžaduje ďalšie štúdium. Naproti tomu V. Vařínek vo svojom ostatnom diele sa prikláňa k používaniu akejsi „zmiešanej“ liturgie, resp. pripisuje jej vytvorenie solúnskym bratom pre veľkomoravské prostredie. Uvedená problematika presahuje ciele tejto štúdie. Podrobnejšie k problematike: ŠKOVIERA, Andrej. Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave. In MICHALOV, Jozef – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin – TANESKI, Zvonko (eds.). *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu*. Nitra 2007, s. 118-120; ŠKOVIERA Andrej. *Svätí slovanskí sedmipočetníci*. Bratislava 2010, s. 187-210; VAVŘÍNEK, Vladimír. *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem*. Praha 2023, s. 118-122.

⁶ LYKO, Miroslav. Prínos cyrilo-metodskej misie k realizácii kultového rozmeru ľudského života. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 612. Nepriamo aj v Rastislavovom posolstve sa píše: „... aby sa i iné strany, to vidiac, pripodobnili nám.“ (Život Konštantína, XIV. – ŠKOVIERA (ed.), *Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda*, s. 32). Rovnako aj výzvu pápeža Jána VII srbskému kniežaťu Mutimírovi, aby sa včlenil do panónskej diecézy, keďže má už biskupa (Metoda). To umožňuje dedukovať uvedenú snahu, aby Veľká Morava bola v tomto modelom. RATKOŠ, Peter (ed.). *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava 1964, s. 182.

⁷ STEINHÜBEL, Ján. Moravia, Chorváti a Bulhari v plánoch pápežskej kúrie (860-880). In PANIS, Branislav – RUTTKAY, Matej – TURČAN, Vladimír (eds.). *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie*. Bratislava a Nitra 2012, s. 167; BOTEK, Byzantské vplyvy, s. 151.

⁸ Podrobnejšie: STEINHÜBEL, Ján. Metodov konflikt s bavorskými biskupmi. In KOUŘIL, Pavel a kol. *Cyrilometodějská misie a Europa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno, 2014, s. 220-225. Vzhľadom na skutočnosť, že počas prvej etapy pôsobenia solúnskych bratov (863-867) boli pod patronátom Rastislava, animozity sa prejavili ostrejšie až po Metodovom návrate cca 873 a trvali do jeho úmrtia v 885.

Rímu⁹. Navyše, franský klérus zastával názor o centrálnej nadvláde západorímskeho cisára (v tom čase z rodu franských Karolovcov) nad všetkými kresťanskými panovníkmi, takže misijné úsilie spájal aj s presadzovaním politickej podriadenosti.

Nezodpovedanou otázkou je teritoriálny záber pôsobenia týchto dvoch komunít. Z faktu, že pápež Ján VIII. roku 880 ustanovil Metoda za arcibiskupa „svätej cirkvi moravskej“ a súčasne vysvätil benediktína Wichinga (exponenta franskej skupiny) za biskupa „svätej cirkvi nitrianskej“ a Metodovho sufragána, ktorý ho podľa pápežskej formulácie mal „vo všetkom poslúchať“¹⁰, možno usudzovať, že tu bola zohľadnená otázka teritoriálneho zázemia oboch hierarchov. Otázkou je, či tieto titulatúry vyjadrujú územné skutočnosti alebo názvy ich sídel. V prípade Wichinga sú oba názvy totožné (Nitriansko a Nitra, resp. Nitrava). Čo sa týka Metoda – nevieme, ako sa volalo jeho sídlo, i keď viacerí autori predpokladajú, že sa volalo Morava¹¹. Fakt, že pri menovaní oboch bolo mienené územné pomenovanie a nie podľa sídla, môže dosvedčovať to, že od biskupského svätenia Metoda roku 869 bol v pápežskej korešpodencii nazývaný „panónskym“ (arci)biskupom – čo, podľa nás, jednoznačne vyjadruje územnú charakteristiku¹². Sídlo s názvom „Panónia“ nikdy nejestvovalo.

Solúnskych bratov pozval na Veľkú Moravu knieža Rastislav – pôsobili pod jeho patronátom a možno predpokladať, že ťažisko ich činnosti bolo v oblasti, ktorú mal Rastislav bezprostredne pod svojou kontrolou. Zrejme najväčšie zázemie

⁹ „Filioque“ je formulácia o pôvode Sv. Ducha (z Otca i Syna), ktorá sa prvýkrát objavila v Rekarredovom vyznaní viery na toledskej synode 589 a západní – franskí teológovia ju začali všeobecnejšie používať od synody v Brage (674). Táto vsuvka však nebola v prvotnom carihradsko – nicejskom vyznaní viery. Podrobnejšie: KRUPA, Jozef. Súčasná ekumenická perspektíva riešenia otázky Filioque. In *Acta Facultatis Theologicae Universitatis Comenianae Bratislavensis*, 2001, roč. 1, č. 2, s. 140-141. Východní teológovia učili, že Sv. Duch pochádza „z Otca skrze Syna“, čo vyvolávalo vzájomné spory. Pápež Lev III. považoval obe formulácie za rozličné vyjadrenie jednej skutočnosti, ale nechal roku 810 vyryť Credo na strieborné tabule bez Filioque, a to hlavne preto, lebo v Ríme Credo nemalo túto vsuvku. V Ríme sa teda aj v 9. stor. spievalo Credo bez Filioque, takže Metod, tu nebol v rozpore s vtedajšou rímskou praxou, ale hlavne s franským klérom. Pravdepodobne ho z herézy obviňovali aj z dôvodu priateľstva s konštantínopolským patriarchom Fótiom, ktorý bol v tom čase v spore s Rímom, keďže nedošlo k uznaniu jeho ordinácie. JUDÁK, Viliam. Filioque – cesta k rozkolu? In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 507-532; HLAD, Ľubomír. Prvky trojičnej teológie v diele „Život Konštantína-Cyrila“. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 533-54.

¹⁰ BARTOŇKOVÁ, Dagmar – VEČERKA, Radoslav (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata. Epistolae. Textus Historici Varii*. Edicio secunda, revisa et aucta. *Prameny k dejinám Veľké Moravy III. Listiny, listy, různé historické texty*. Druhé, revidované a rozšírené vydání. Praha 2011, s. 170; RATKOŠ, Pramene k dejinám Veľkej Moravy, s. 191

¹¹ STEINHÜBEL, Ján. *The Nitrian Principality: The Beginning of Medieval Slovakia*. Leiden 2020, s. 110.

¹² Podrobnejšie: BOTEK, Andrej. Metodova panónska ordinácia a otázky situovania sídelného chrámu. In *Slavica Slovaca*, 2020, roč. 55, č. 3., s. 440 a inde. Vyskytuje sa i názor, že Metodova „moravská cirkev“ má znamenať etnicky určený región pod vládou Svätopluka. Porovnaj. BETTI, Maddalena. Una chiesa romana per la Moravia. Fonti e linguaggi di un progetto papale. In *Bullettino dell'istituto storico italiano per il Medioevo*. Roma 2013, s. 4.

mala cyrilo-metodská skupina v moravskom prostredí s ďalším prienikom na západné Slovensko. To však neznamená, že slovienski duchovní nepôsobili na celom veľkomoravskom území – ale v niektorých oblastiach bolo ich zastúpenie početne nízke. Aj po anexii Nitrianska moravským kniežatom Mojmirom (asi 833)¹³ sa na Veľkej Morave prejavuje istý duálny systém v jej v správnej oblasti. Konkrétne ide o Nitriansko, ktoré si zachováva isté autonómne postavenie – predpokladá sa, že bolo tradične údelom „následníkov“ na kniežací stolec a že táto tradícia sa premietla i do jeho postavenia v mladom Uhorskom kráľovstve¹⁴. Vzhľadom na známe historické skutočnosti (vysviacka kostola arcibiskupom Adalramom, Wichingova titulatúra a pod.) sa predpokladá, že v Nitre (a tým pádom aj v širšom okolí) mala silné zázemie franská misia, dokonca je možné, že tu bol utvorený archipresbyteriát. Z uvedeného by sme mohli uzavrieť, že pápežské menovania vychádzajú z dobových územných reálií a že teda zmienené diecézy mali svoje hranice totožné s hranicami uvedených kniežatstiev. Samozrejme, to neznamená, že šlo o uzavreté enklávy, hranice boli isto difúzne a jednotlivé skupiny pôsobili v určitom územnom celku aj súčasne.

Vývoj po smrti arcibiskupa Metoda

Smrťou sv. Metoda 6. apríla 885 sa cirkevná situácia zdramatizovala. Sv. Metod síce za svojho nástupcu určil sv. Gorazda¹⁵, avšak franská strana tendenčným ohovorením dezinformovala pápeža Štefana V., ktorý zakázal sloviensku liturgiu, Gorazda predvolal do Ríma¹⁶ a „ak sa preukáže...“ vyslovil sa pre trest Metodovým prívržencom¹⁷. V zimných mesiacoch 885/886 prebehli tvrdé represie, pri ktorých cyrilometodských učeníkov (viac ako 200 „služobníkov oltára“ – Život Klimenta, XI)¹⁸ šikanovali, vyhnaní z krajiny, alebo predali do otroctva. Theofylakt – redaktor Života Klimenta – myslel zrejme tých, čo mali absolvované

¹³ Vyslovuje sa aj názor, že Pribina nebol samostatným vládcom, ale bol podriadený Mojmirovi a že teda nešlo o akt anexie, ale potrestania nižšie postaveného veľmoža. HARVÁT Matej Úteky, vyhnaní a renegáti na moravsko-bavorskom pohraničí v 9. storočí. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 3, č. 2, s. 48-49.

¹⁴ PIETA, Karol – RUTKAY, Matej. Centrá Veľkej Moravy a ich prezentácia. Nitra a Bojná. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok*, 2018, roč. 29, s. 29.

¹⁵ Je otázne, či Gorazd – Metodom určený nástupca, biskupské svätenie mal, alebo bol iba navrhnutý s očakávaním potvrdenia Rímom a následnej vysviacky. Bližšie: BOTEK, Andrej. K problematike kňazskej a biskupskej konsekrácie sv. Gorazda. In *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 3, s. 545-559.

¹⁶ Gorazd je spomínaný nepriamo v inštrukcii v hl. XIV: „Nástupcovi, ktorého sa Metod opovážil určiť po sebe napriek ustanoveniam všetkých svätých otcov, z našej apoštolskej moci zakáže vykonávať úrad, kým nepríde k nám osobne...“. BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici III.*, s. 193; Ratkoš, *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, s. 201.

¹⁷ BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici III.*, s. 189-190; RATKOŠ, *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, s. 201.

¹⁸ BARTOŇKOVÁ, Dagmar – VEČERKA, Radoslav (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici II.*, *Textus biographici, hagiographici, liturgici*. Edicio secunda, revisa et aucta. *Prameny k dějinám Velké Moravy II. Texty biografické, hagiografické, liturgické*. Druhé, revidované a rozšírené vydání. Praha 2011, s. 202; ŠKOVIERA, *Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov*, s. 116. Treba si ale uvedomiť, že ide o hagiografický spis, v ktorom šlo najmä o vyzdvihnutie vlastností opísaného svätca a nie o presný historický údaj. Takže podobné údaje môžu byť

svätenie počnúc diakonským, nemožno ale vylúčiť, že autor zahrnul aj tých, čo absolvovali tzv. nižšie svätenia – lektor, akolyta atď., prípadne aj nastúpivších žiakov. Každopádne to znamenalo podstatné, možno úplné zdecimovanie slovienskeho duchovenstva na Veľkej Morave. Túto skutočnosť nevyváža úvaha, že z krajiny nemohli byť vyhnaní tí duchovní, ktorí boli urodzeného domáceho – veľmožského pôvodu. O nich sa predpokladá, že sa utiahli na rodové sídla a veľmožské dvorce, kde vo faktickej izolácii nemohli zasahovať do cirkevných udalostí v krajine. Viacero autorov predpokladá, že takýto osud v utiahnutosti postihol aj Gorazda, ktorý, ako domáci príslušník veľmožského rodu, bol ochránený od vyhnanstva¹⁹. Ak aj prijmeme predpoklad zotrvania cyrilo-metodských učeníkov veľmožského pôvodu v utiahnutosti, tak ďalšie obdobie znamenalo v tomto zmysle dožívanie a stagnáciu slovienskeho kresťanstva. Ostavší kňazi nemohli zasahovať do celocirkevného diania a len obmedzene mohli formovať individuálnych záujemcov, bez možnosti svätitiť ich na kňazov. Nimi školení jedinci (zrejme z úzkeho rodinného okruhu) dostali len príslušné teologicko – literárne vzdelanie a mohli nanajvýš pôsobiť ako pomocníci duchovného. Ich postavenie neprekročilo podobný rámec, aký mali v tej dobe laickí rehoľníci. Drastický útok na komunitu slovienskeho duchovenstva znamenal výraznú zmenu pomerov vo veľkomoravskej cirkevnej štruktúre.

Situácia v okrajových a misijných častiach

Otázkou je, či represálie po Metodovej smrti zasiahli celé územie Veľkej Moravy za vlády Svätopluka – teda aj s anektovanými časťami. Tieto nemuseli tvoriť pevnú územnú súčasť, mohli byť ovládané rôznou formou, aj napr. platením tribútov. Treba vziať do úvahy aj okolnosti teritoriálne: Wichingove opatrenia voči cyrilometodským učeníkom asi nepostihli duchovných v misijných, prípadne okrajových oblastiach Veľkej Moravy. Svätopluk počas svojej vlády zväčšil územie asi trojnásobne, pričom arcibiskup bol povinný christianizáciou, resp. pastoraáciou nových častí. Nemohol tam však poslať biskupov, tých Metod nemal k dispozícii, takže vyslaní kňazi okrem krstenia neofytov a prípadného vyučovania záujemcov o kňazstvo a budovanie základnej cirkevnej štruktúry boli plne odkázaní na biskupské centrá.

Tak možno predpokladať, že istá kontinuita mohla pokračovať na východnom Slovensku, v Čechách, Vislansku, či v Potisí, kde v rámci misijných aktivít boli isto vysielaní veľkomoravskí kňazi. V tomto zmysle napr. nie je jasná príslušnosť východného Slovenska (Spiš, Zemplín) k Veľkej Morave, okrem obdobia vlády Svätopluka. Zdá sa, že predtým šlo o voľne pridružené územie s kultúrnymi

nadsadené a nemožno ich brať ako jednoznačný fakt. Každopádne však svedčí o tom, že počet učeníkov bol pomerne veľký.

¹⁹ Napr. DVORNÍK, *Byzantské misie u Slovanů*, s. 207. V ostatnom čase sa hlavne medzi neakademickými kruhmi šíri názor, že Gorazd je pochovaný v albánskom Berate spolu s Angelárom, kde je aj ikona z roku 1815, ktorá oboch znázorňuje v posmrtnnej podobe. ŠUBJAKOVÁ, Elena. *Slováci apoštoli Slovanov*. Bratislava 2017, s. 81-82. Tradícia o Gorazdových pozostatkoch v Berate je však mladšieho pôvodu. BOSÁK, Ľubomír – KÝŠKA, Patrik. *Svätý Gorazd – učený muž našej zeme*. Bratislava 2004, s. 78-79.

a ekonomickými väzbami, ale s relatívnou samostatnosťou²⁰. Vyskytol sa aj názor, že Gorazd sa uchýlil práve na Spiš a tu bol aj biskupom (v Spišskej Kapitule) po obnovení veľkomoravskej arcidiecézy v roku 899/900²¹. V ostatnom čase sa vyskytujú názory na pravdepodobné reziduá byzantsko – slovanského obradu v tomto priestore, oživené neskôr valašskou kolonizáciou²², čo by predpokladalo kontinuitu slovienskej liturgie aj po roku 885.

Podľa tzv. Kristiánovej legendy novopokrstený knieža Bořivoj s manželkou Ľudmilou priviedli do Čiech z Veľkej Moravy kňaza Kajicha²³. Je oprávnené predpokladať, že do Čiech boli vyslaní i ďalší duchovní a že sa tu sformovala i miestna škola pre adeptov kňazstva. Až do Metodovej smrti roku 885 mohli byť kandidáti svätení priamo ním. Slovienska vzdelanosť zrejme pokračovala aj po oddelení Čiech spod závislosti na Veľkej Morave. Prvá staroslovienska legenda o sv. Václavovi uvádza, že Ľudmila nechala svojho vnuka – mladého kňaza Václava – vzdelávať v slovienskom písomníctve²⁴. To predpokladá kontinuálne pôsobenie cyrilometodského okruhu v českom prostredí, nezávisle od represí na Veľkej Morave. Cyrilometodskí kňazi mohli pôsobiť aj na území Panónie od jej anexie Svätoplukom po výpravách v rokoch 882-884²⁵. Nakoľko vieme, že počas svojej zastávky v Blatnohrade u Kocel'a r 867 Konštantín a Metod mu vyučili „50 učeníkov“, v slovienskom písme (Život Konštantína, XV)²⁶, je otázne, či v Panónii nemožno rátať po roku 885 aj s uvedenými žiakmi, i keď po Kocelovej smrti (874/876) začali Panóniu Frankovia spravovať bezprostredne.

V juhopoľskom prostredí je rovnako doložený veľkomoravský a cyrilometodský vplyv, ktorý je rôzne interpretovaný. Za súčasť Veľkej Moravy v súvislosti so Svätoplukovými výbojmi sa pokladá napr. Vislansko. Podľa Života Metoda (ŽM, XI) Metod pokrstil nemenované vislanské knieža²⁷ a odvtedy tam môžeme uvažovať o pôsobení slovienskych duchovných. Niektorí autori predpokladajú, že vyhnaní Metodovi učenici (konkrétne Gorazd) zriadili v Krakove biskupstvo²⁸. Uvádza sa tiež tvrdenie J. Krukowského z roku 1886, že krakovský

²⁰ HUDÁČEK, Pavol. *Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000*. Bratislava 2017, s. 10.

²¹ PAPP, Štefan. Tretia rotunda na území našej eparchie. In *Slovo. Časopis gréckokatolíkov v ČSSR*, 1984, roč. 16, č. 8, s. 12-13.

²² ŽEŇUCH, Peter. Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesionálnom prostredí na Slovensku. In *Slavica slovac*, 2014, roč. 49, č. 2, s. 124.

²³ DVORNÍK, Byzantské misie u Slovanů, s. 215.

²⁴ RATKOŠ, Pramene k dejinám Veľkej Moravy, s. 291; DVORNÍK, Byzantské misie u Slovanů, s. 217.

²⁵ Prvá Svätoplukova ničivá výprava do Panónie sa odohrala roku 882, ako akcia v prospech grófa Ariba. Svätopluk zopakoval vpády aj 883 a 884, prakticky od 882 Panóniu ovládal. KUČERA, Matúš. *Postavy Veľkomoravskej histórie*. Bratislava 1986, s. 188-191.

²⁶ BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, s. 85; ŠKOVIERA, Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov, s. 34.

²⁷ BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici II*, s. 134; ŠKOVIERA, Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov, s. 52.

²⁸ Súhrnné: JAWORSKA-WOŁOSZYN, Magdalena – KLEMENTOWICZ, Michał. Ślady misji metodiańskiej na ziemiach polskich. In *Konstantinove listy/Constantines letters*, 2020, vol. 13, no. 2, s. 45-46. J. Zathay našiel v Národnej knižnici vo Varšave fragment tzv. Wislického kalendára

kostol Sv. Kríža vybudovali okolo roku 900 vyhnaní učenici solúnskych bratov²⁹. Archeologické nálezy pre južné časti Sliezska vykazujú veľkomoravský charakter, predpokladaný posledným rozšírením ríše Svätoplukovým záberom s tým, že toto územie bolo cieľom aj misijných aktivít z Veľkej Moravy.³⁰

Dominancia franského kléru

Nasledujúcich 15 rokov je teda určených bezkonkurenčnou dominanciou franského (presnejšie bavorského) kléru. Po vyhnaní cyrilometodských učeníkov a odstránení biskupskej jurisdikcie Gorazda, ostal jediným cirkevným hierarchom v krajine nitriansky biskup Wiching³¹. Z Metodovho sufragána sa tak v zmysle kanonického práva stal najvyšším cirkevným predstaveným a do času riešenia otázky Metodovho nástupníctva hierarchom s arcibiskupskými právomocami. Za iných okolností by bolo logické očakávať, že takúto situáciu využil na posilnenie vlastného postavenia ako suverénneho správcu arcidiecézy a významu samotnej arcidiecézy ako takej. O takomto počínaní však nemáme žiadne náznaky. Skôr sa zdá, že Wiching nemal v úmysle zachovať a budovať veľkomoravskú arcidiecézu, svoju pozíciu využíval na úzke kontakty s franským prostredím a Veľkú Moravu považoval v cirkevno – právnom zmysle za jednotku, prislúchajúcu cirkevne do právomoci bavorských diecéz. Jeho ambície siahali na získanie postu v rámci bavorských cirkevných štruktúr, v čom zrejme kalkuloval aj s veľkomoravským územím.

Postavenie Veľkej Moravy ako samostatnej cirkevnej provincie výrazne upadlo po vynútenom odchode Wichinga. Keďže pracoval skôr v záujmoch východofranského kráľa Arnulfa, niekedy v rokoch 891-893 musel krajinu opustiť³². Pravdepodobne s ním odišiel i okruh jeho najbližších spolupracovníkov. Wiching sa stal Arnulfovým kancelárom a r 898 i pasovským biskupom. Bavorský episkopát však utvoril voči nemu opozíciu a už 899 ho salzburský arcibiskup Theotmar

zo 14. stor., ktorý obsahoval sviatok sv. Gorazda na 17. júl. To sa až dodnes stalo zdrojom názorov o Gorazdovom biskupskom pôsobení v Krakove. BOSÁK – KÝŠKA, Svätý Gorazd, s. 68-69.

²⁹ KLOBUŠICKÁ, Mária. Odkaz encykliky Jána Pavla II. Slavorum apostoli pre súčasnosť. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda. Nitra 2013, s. 580.

³⁰ JAWORSKI, Krzysztof. Kréšťanská Velká Morava a slezské země na konci 9. století. In KOUŘIL, Pavel a kol. Cyrilometodějská misie a Europa. 1150 let od příchodu soluňských bratrů na Velkou Moravu. Brno, 2014, s. 174-175; POLESKI, Jacek. Kontakty kmenů v povodí Visly a Odry s Velkou Moravou. In KOUŘIL, Pavel (ed.). Velká Morava a počátky křesťanství. Brno 2014, s. 150-154.

³¹ V starších prácach sa spomínal ako „švábsky“ benediktín (napr. MARSINA, Richard. Metodov boj. Bratislava, 1985, s. 74). V dobových textoch sa však uvádza ako Ostrogót, či Alaman. HAVLÍK, Lubomír, E. Kronika o Velké Moravě. Brno 1992, s. 221; RATKOŠ, Pramene k dejinám Veľkej Moravy, s. 112. Zrejme bol odchovancom kláštora v Reichenau. BAGIN, Anton. Apoštolové Slovanů Cyril a Metoděj a Velká Morava. Praha 1982, s. 72.

³² Jeho odchod z Veľkej Moravy sa neudáva jednotne. Judák uvažuje s rokmi 890 – 891, keďže 891 mal pôsobiť na Veľkej Morave ako Arnulfov posol. JUDÁK, Viliam. Dejiny Nitrianskeho biskupstva. In JUDÁK, Viliam – BEDNÁR, Peter – MEDVECKÝ, Jozef (eds.). Kolíska kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emerána v premenách času. Nitra 2011, s. 19 a 62. Niekedy sa udáva sa aj rok 893.

zosadil³³. Wiching sa okrem iného snažil o osamostatnenie pasovského biskupstva od Salzburgu a o povýšenie na arcibiskupstvo. V tomto zámere rátal aj s taktickým využitím veľkomoravského územia a nebral do úvahy skutočnosť jeho cirkevno – právnej suverenity, ustanovenej pápežom.

Z praktického hľadiska došlo po odstránení cyrilometodského kléru k výlučnému postaveniu franských duchovných, ako jediného určujúceho cirkevného činiteľa v krajine. Táto skutočnosť sa isto odrazila v úplnej latinizácii liturgie a náboženskej praxe, čo, ako sa zdá, už predtým Svätoplukov panovnícke prostredie uprednostňovalo³⁴. Z pastoračného hľadiska musel byť nahradený odliv slovianskeho duchovenstva, takže možno očakávať, že v prvých rokoch došlo k výraznejšiemu príchodu franských kňazov, zrejme hlavne rehoľníkov – benediktínov. Títo zabezpečovali aj výučbu domácich kandidátov – pravdepodobne vznikli i nové školy, vedené franským klérom, ako náhrada za zrušené cyrilometodské. Domácich klerikov, formovaných už latinskou orientáciou, mohol do svojho odchodu svätiť priamo Wiching, je však možné, že absolvovali formáciu a svätenie aj v niektorých bavorských strediskách. Franský vplyv sa prejavil vo všetkých sférach – vo výchove klerikov, v cirkevných štruktúrach, v používaní západnej liturgie a v podstate predznamenal našu orientáciu na západné kultúrne centrá, i keď táto otázka je oveľa zložitejšia. Aj keď výlučnosť franského duchovenstva na Veľkej Morave je nespochybniteľná, možno pripustiť i ojedinelé pôsobenie kňazov akvilejskej príslušnosti, čo by však malo skôr súkromný charakter³⁵.

Obdobie nasledujúce po odchode Wichinga z Veľkej Moravy znamenalo ďalší úpadok až krízu v cirkevnom smere. Pastoračnú i výučbovú činnosť vykonávali franskí kňazi i naďalej, nemohli však vynášať zásadné riadiace rozhodnutia v cirkevných záležitostiach a už vôbec svätiť kandidátov na kňazov, udeľovať sviatosť birmovania a pod. Kňazov mohli svätiť jedine bavorskí biskupi mimo domácu pôdu, alebo cielenou návštevou, čo okrem iného asi znamenalo, že posledné obdobie svojej formácie strávili kandidáti v zahraničí. Vychovávali sa tak duchovní domáceho pôvodu, ktorí boli závislí od franského cirkevného prostredia. Veľkomoravská cirkevná provincia hneď jurisdikčne nezanikla, ale dostala sa zrejme do silnej závislosti hlavne od pasovského biskupstva. Povedomie samostatnej cirkevnej provincie kleslo na minimum – temer zaniklo. Franskí duchovní sa správali zrejme ako na misijnom území a cítili sa viazaní svojim materským diecézám (Salzburgu, Pasovu), resp. v prípade rehoľníkov svojim materským centrá.

Slovenská odborná spisba sa pozerá na pôsobenie franského kléru v podstate negatívne s ohľadom na jej odmietavý vzťah k cyrilo-metodskej misii,

³³ BAGIN, Apoštolové Slovanů Cyril a Metoděj, s. 106-107. Bavorskí biskupi, ktorí sa proti Wichingovej ordinácii postavili, protestovali tým, že už je právoplatným nitrianskym biskupom a teda je to kánonicky nemožné. BALÁŽ, Peter. Pseudokresťanskí Moravia, Nitrianski neofyti a najkresťanskejší Frankovia. In Konštantínove listy / Constantines letters, 2015, vol. 8, s. 19.

³⁴ Môžeme tak súdiť podľa poznámky v liste pápeža Jána VIII., kde píše, že Svätoplukovi a jeho dvoru, ak chce, sa majú omše slúžiť latinsky. BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici III.*, s. 172; RATKOŠ, Pramene k dejinám Veľkej Moravy, s. 192.

³⁵ V tejto súvislosti možno pripomenúť kňaza Jána z Benátok, ktorého Svätopluk využíval na rôzne diplomatické účely, hlavne vo vzťahu k apoštolskému stolcu. BAČA, Robert. K patrocínium Kostola sv. Margity, s. 153.

slovienskej liturgii, a vnímaní nadriadenosti východofranských panovníkov. Najmä Wichingovo správanie – neustále obviňovanie Metoda, skresľovanie situácie a nakoniec tvrdý postup voči slovienskym klerikom, túto predstavu len upevnil. Ak sa však zamýšľame nad otázkou kultúrneho pôsobenia a výchovy, musíme si všímať i vysokú vzdelanostnú úroveň, ktorú franské školy – hlavne benediktínskych kláštorov – sprostredkovali nielen svojim adeptom, ale prispeli všeobecne k výraznému kultúrnemu vzrastu. Úlohou karolínskych kláštorov bolo aj vybudovanie a posilňovanie vzdelanosti a písomnej kultúry, čo sa nieslo v duchu Karolom Veľkým už v roku 807 prijatej „kultúrno-politickej“ aliancie s Rímom a následnej kultúrnej reformy³⁶. Kláštory budovali svoje knižnice, naplno pracovali skriptória a fungovala aj vzájomná výmena diel, pričom nešlo len o teologické traktáty, ale aj o diela antickej vzdelanosti a literatúry. Budúci klerici takto v kláštoroch dostali nielen teologické, ale aj solídne všeobecne kultúrne formovanie, čo prispievalo k celkovému vzrastu spoločenskej úrovne, i keď sa to dotýkalo výlučne vrstiev duchovenstva. Aj veľkomoravskí adepti takýmto spôsobom formácie dostávali podiel na integrujúcej európskej kultúre doby Karolingovcov. Samozrejme, vysokú vzdelanostnú a kultúrnu úroveň gréckeho východu dostávali i cyrilo-metodskí učenici, predsa len sa však pri súčasných polemikách zabúda na prínos franských škôl a prízvukuje sa skôr negatívna úloha v procese zničenia diela solúnskych bratov.

Ak sme v predošlých riadkoch uvažovali nad pôsobením cyrilo-metodského duchovenstva v okrajových a anektovaných územiach, musíme pripustiť, že rovnako i biskup Wiching, resp. neskôr po jeho odchode franský klérus, mohli do uvedených území vysilať duchovných latinskej orientácie. Bavorský episkopát už od začiatku 9. stor. aktívne vykonával misie v Panónii a od polovice 8. stor. v Korutánsku, ako o tom informuje podrobne spis O obrátení Bavorov a Korutáncov z roku 870³⁷, je teda vhodné predpokladať, že takto postupovalo i franské duchovenstvo, pôsobiace na Veľkej Morave a to aj po odchode Wichinga. Principiálne môžeme uvedené úvahy uzavrieť konštatovaním, že po vyhnaní cyrilo-metodských učeníkov sa cirkevným hegemonom na Veľkej Morave stal franský klérus a latinská liturgia. Represáliám sa vyhli starší cyrilo-metodskí žiaci v misijných a okrajových územiach ríše a niekoľkí duchovní domáceho – veľmožského pôvodu sa museli stiahnuť na rodové hrady a boli vylúčení z účasti na cirkevných záležitostiach.

Odras cirkevných súvislostí v sakrálnej architektúre?

Na tomto mieste si môžeme položiť otázku, či sa uvedená cirkevno – jurisdikčná situácia prejavila vo veľkomoravskej sakrálnej architektúre. Po vyhnaní cyrilo-metodských učeníkov sa uvoľnili kostoly, ktorými disponovali a možno oprávnené predpokladať, že franské duchovenstvo ich začalo používať. Prav-

³⁶ KRAH, Adelheid. Karolingische Lehrbücher. Zu Büchern als Wissenssammlungen in Bibliotheken und Schulen des 9. Jahrhunderts. In HEILANDOVÁ, Lucie – PAVELKOVÁ, Jindra (eds.). Knižovny a jejich majitelé. Odras zájmu a touhy po poznání. Brno 2018, s. 42-43.

³⁷ BARTONKOVÁ – VEČERKA (eds.) Magnae Moraviae Fontes Historici III., s. 253-283; RATKOŠ, Pramene k dejinám Veľkej Moravy, s. 81-91.

depodobne ich však museli adaptovať. Ťažisková otázka je, akú formu liturgie³⁸ aplikovala cyrilo-metodská komunita. Medzi odborníkmi jestvuje na túto tému viaceré názorov, ktoré na tomto mieste nebudeme opisovať. Je to pomerne zložitá otázka, keďže sa nám nezachovali žiadne liturgické texty a veľmi úzko súvisí s teológiou. Z množstva náznakov a analýz textov sa dnes uzatvára, že cyrilo-metodská komunita používala jednak akúsi synkretickú formu s prvkami oboch liturgií, jednak byzantskú formu liturgie. V obmedzenom počte zrejme aj latinskú liturgiu, ktorá však u nej nebola štandardom a neovládali ju všetci učenici³⁹. Byzantská forma liturgie vyžadovala isté priestorové nároky na chrámovú architektúru a predpokladáme, že to tak bolo aj v prípade spomenutej „kombinovanej“ formy. Okrem iného ide aj o situovanie „templonu“ – drevenej predoltárnej konštrukcie, ktorá bola vlastne predchodcom ikonostas. Ak teda franský klérus prebral kostoly cyrilo-metodskej komunity, zrejme bolo nutné tieto a podobné konštrukčné prvky odstraňovať. A rovnako i niektoré liturgické zariadenie prvky. Na druhej strane, ak by sa jednalo o rehoľné benediktínske spoločenstvá, templony by v podstate nemuseli prekážať. V tej dobe sa už vyskytujú v karolínskej sakrálnej – mníšskej architektúre predoltárne priečky⁴⁰, i keď nemajú záväznosť. Hlavne v prípade kostolov malých rozmerov nemala ich aplikácia význam. Ich formovanie bolo v konkrétnostiach odlišné ako templonov, tieto sa však mohli istú dobu akceptovať, resp. meniť iba určité časti.

Je otázne, či nové kostoly v uvedenom období vznikali. Na veľkej Morave už bola sieť sakrálnych stavieb z predošlého obdobia⁴¹ a ak prijmeme predpoklad, že franský klérus prebral uprázdnené chrámy po cyrilo-metodskej komunite, bezprostredná potreba budovania nových objektov nemusela existovať. Samozrejme, nemožno ju vylúčiť. Zavážiť mohla za istých okolností vlastnícka otázka. Všeobecne sa predpokladá, že viaceré veľkomoravských chrámov malo vlastnícky charakter – teda, že ich stavbu realizoval veľmož na svojom dvorci a de facto bol takto kostol jeho majetkom. To by znamenalo, že vyhnaním cyrilo-metodských učeníkov nemuseli byť nevyhnutne k dispozícii všetky kostoly, ktoré používali, ak napr. príslušný veľmož nesúhlasil s ich poskytnutím franským kňazom. Práve veľmožské sídla sa mohli stať azylom domácich cyrilo-metodských predstaviteľov veľmožského pôvodu (ako už bolo zmienené) a tak by aj príslušné

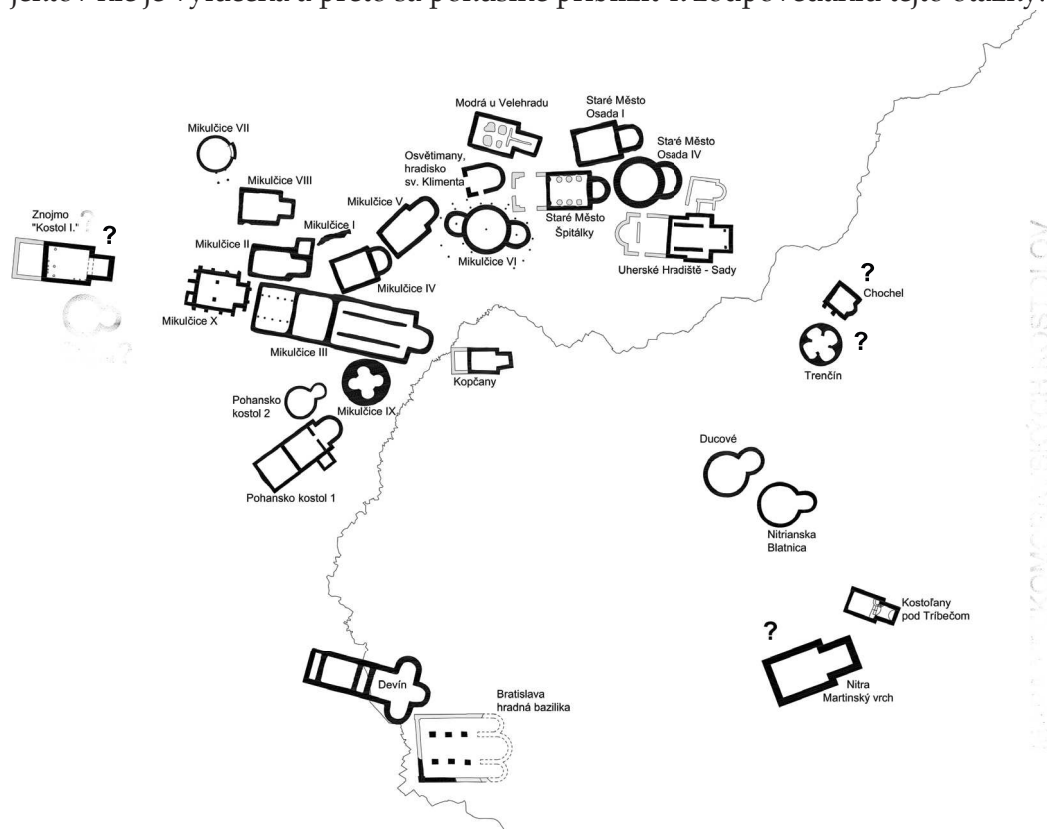
³⁸ Grécky výraz „leitourgia“ tvoria slová „leitos“ – verejný a „ergon“ – služba. V gréckom preklade Starého zákona – tzv. Septuaginte znamená verejný a oficiálny levitský kult. Z historického hľadiska môže znamenať službu v Cirkvi, alebo akúkoľvek aktivitu zasvätenú Bohu, alebo blížnemu. TKÁČ, Martin. Dielo Boha a služba ľudu v liturgickom živote. In *Theologos. Theological revue*, 2020, roč. XXII, č. 2, s. 199. Prvý krát použil latinský termín „liturgica“ vo vzťahu k bohoslužbe Gregor Cassander roku 1558. FILIPEK, Andrej. *Liturgika*. Bratislava 1997, s. 14.

³⁹ ŠKOVIERA, *Liturgia cyrilometodskej misie*, s. 118-120.

⁴⁰ Šlo o konštrukcie vo forme priečok, ktoré oddeľovali tzv. mníšsky chór. V 12. stor. sa vyvinuli do podoby „letnerov“ – v podstate kombinácie priečky s tribúnou. POMFYOVÁ, Bibiana. Letnery v stredovekých kostoloch na Slovensku. Príspevok k stavebným dejinám mendikantských kláštorov. In *Archaeologia Historica*, 2019, roč. 44, č. 2., s. 715.

⁴¹ Napr. po príchode Metoda z bavorského väzenia asi 873/874 sa v Živote Metoda udáva, že Svätopluk mu zveril „... všetky kostoly i všetkých duchovných vo všetkých hradoch.“ (Život Metoda, X. – BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.) *Magnae Moraviae Fontes Historici* II., s. 133; ŠKOVIERA, *Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda*, s. 52).

hradiskové chrámy ostali naďalej pre ich používanie. Treba však hneď poznamenať, že v tomto bode je rozhodujúcim článkom postavenie panovníka – ak bol absolútnym vládcom pozemkov, ktoré veľmožom len udeľoval, je nereálne, aby došlo k odmietnutiu poskytnutia týchto objektov franskému kléru. Iná situácia by bola vtedy, ak by veľmoži boli suverénnymi rodovými vlastníkami svojich dŕžav. Túto otázku dnes nevieme s istotou rozhodnúť. Principiálne stavba nových objektov nie je vylúčená a preto sa pokúsme priblížiť k zodpovedaniu tejto otázky.

Obr. 1. Celkový prehľad veľkomoravských kostolov na Slovensku a Morave. Zdroj: BOTEK, Andrej. *Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období*. Bratislava, 2014, s. 38. Autori: Róbert Erdélyi, Barbora Vachová, Andrej Botek.

Veľkomoravská sakrálna architektúra nám do dnešného dňa predstavuje na území Slovenska a Moravy (teda jadra Veľkej Moravy) skoro 30 kostolov, resp. ich zvyškov, pričom ide o archeologické nálezy (Obr. 1). Okrem toho je asi 10 ďalších, kde nie je možné ani približným datovaním veľkomoravský pôvod doložiť. Podľa posledných výskumov tri stavby veľkomoravského pôvodu stoja dodnes (Kopčany⁴², Kostoľany pod Tribečom⁴³, Nitrianska

⁴² Napr. BAXA, Peter – FERUS, Viktor – GLASER-OPITZOVÁ, Renáta – KATKINOVÁ, Jana. Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity v Kopčanoch. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2005, roč. 54, č. 3, s. 50.

⁴³ Napr. BARTA, Peter – BÓNA, Martin – KELEŠI, Marián. Chronometrický výskum murív kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Archaeologia Historica*. Brno 2015, roč. 40, č. 2, s. 691-709.

Blatnica⁴⁴). Štvrtou je rotunda sv. Petra a Pavla v českej Budči, bola však postavená po odčlenení Čiech od Veľkej Moravy po začiatku 10. stor⁴⁵. Podoba doteraz známych architektúr je typologicky i provenienčne rôznorodá. Z hľadiska formy pôdorysu rozlišujeme kostoly longitudálne (pozdĺžne) a centrálné (rotundy). Pozdĺžne stavby sú temer všetky jednolod'ové, dve sú trojlod'ové a ojedinelo objekty zložitejšieho členenia (chrámový komplex v lokalite Sady – Uherské Hradiště). Podľa tvaru záveru sú to kostoly s rovným presbytériom a apsidou. Rovný záver môže mať proporciu skrátenú, alebo predĺženú. Apsida má formu predĺženú, polkruhovú, alebo podkovovitú⁴⁶. Doterajšie výsledky archeologických výskumov nám ukazujú veľmi pestrú typologickú i provenienčnú stránku. Vzhľadom na skutočnosť, že drvivá väčšina stavieb je známa len zo základových murív, nelenže sa tu potom stráca presnosť zamerania a formy týchto nálezov, čo niekedy môže viesť aj k nejasnej tvarovej interpretácii.⁴⁷

Rôznorodosť foriem odráža rôznorodosť misijných centier, architektonických vplyvov a stavebníkov, ktorí tieto chrámy realizovali. Treba si uvedomiť, že všetky doterajšie úvahy boli založené na pôdorysnom tvare určenom základovým murivom. Pritom situáciu komplikuje skutočnosť, že mnohokrát sa jedná o negatívne základy – ryhy po vybratom základovom murive. Všeobecne sa rozlišujú západné (franské, karolínske) a adriatické (dalmátsko – istrijské) vplyvy. V menšej miere sa uplatňujú i byzantské vplyvy, i keď pri viacerých, ktoré boli takto v minulosti označené, sa dnes tento prvok spochybňuje⁴⁸. Dotýkame sa tu otázky stavebnej realizácie. I keď je logické predpokladať, že dominantný misijný prúd by sa mal odraziť i v korešpondujúcej architektonickej tvorbe, nemožno zanedbať otázku dobových „módnych“ trendov, resp. vakantujúcich staviteľov, ktorí jednoducho neboli závislí od cirkevného centra, na území ktorého realizovali chrámy. Je možné, že napriek striktnému členeniu cirkevnej právomoci sa tento stav nemusel odraziť v pôsobení stavebných realizátorov. Nastolenú problematiku nebudeme podrobnejšie reflektovať, obmedzíme sa len na nevyhnutné úvahy súvisiace s našou témou.

Podľa predstavenej schémy by v tomto období (885 – 899/900) mali vznikať kostoly „franského“ typu – teda predovšetkým jednolodia s rovným záverom. Z tých však prichádzajú do úvahy len tie, ktoré sú datovateľné do uvedeného časového úseku. Problém je však zložitejší. Totižto vôbec nepoznáme celý korpus veľkomoravských kostolov a už vôbec nemáme k dispozícii ich presnú časovú

⁴⁴ Napr. POVINEC, Pavel, P. - CHERKINSKY, Alexander - DORICA, Jozef - HAJDAS, Irka - JULL, Timothy, A., J. - KONTUL, Ivan - MOLNÁR, Mihály - SVETLÍK, Ivo - WILD, Eva Mária. Radiocarbon dating of St. George's Rotunda in Nitrianska Blatnica (Slovakia): international consortium results. In *RADIOCARBON*. vol. 63, no. 3, 2021, 953-976.

⁴⁵ ŠOLLE, Miloš. Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči. In *Památky archeologické*, 1990, roč. LXXXIII, č. 1, s. 201.

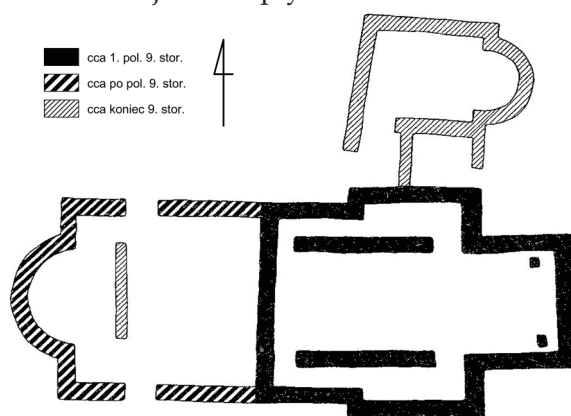
⁴⁶ Podrobnejšie: BOTEK, Andrej. Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období. Bratislava 2014, s. 45-49.

⁴⁷ Tak napr. záver kostola č. 5 na mikulčických Valoch sa z dôvodu nie úplne jasného priebehu niekedy popisoval ako rovný, niekedy ako zaoblený.

⁴⁸ ILLÁŠ, Martin. Kritický pohľad na vplyv byzantskej architektúry na sakrálnu architektúru Veľkej Moravy. In LETZ, Róbert - JUDÁK, Viliam (eds.). *Cyrlometodská tradícia ako spájajúci fenomén*. Nitra 2020, s. 221-292.

súslednosť. Datovať jednotlivé nálezy môžeme hlavne pomocou nepriamych indícií, najmä archeologického depozitu bezprostredných hrobov a ich vzťahu k objektom a pod. Prijaté datovania sú teda približné, niekedy medzi autormi nejednotné a stáva sa, že sa časom upresňujú a posúvajú.⁴⁹ Nie je teda možný úplný časový prehľad vzniku jednotlivých stavieb. Napriek tomu možno konštatovať, že pri objektoch, kde sa predpokladá vznik pred cyrilometodskou misiou, ide o najmä o objekty franského a dalmátsko – istrijského vplyvu.

Ak vyselektujeme kostoly (iba z jednoznačne definovaných do veľkomoravského časového horizontu), ktoré tvarovo zodpovedajú „franskému“ typu – teda kostoly s rektangulárnym záverom, dostaneme nasledovný celok: Valy pri Mikulčiciach: Kostol č. 2, 5 a 8⁵⁰. Uherské Hradište – Staré Město: prvá fáza komplexu v lokalite Sady, Modrá pri Velehrade. Na Slovensku sú to stojace kostoly pri Kopčanoch a v Kostolňanoch pod Tribečom. Treba zdôrazniť, že ide o dnes známe objekty a nie je vylúčené, že ich počet sa budúcnosťou výskumami zvýši. Z tohoto celku musíme vylúčiť lokalitu Sady, lebo zmienená 1. fáza (kostol krížovej dispozície s rovným záverom) je datovaná niektorými autormi dokonca na prelom 8. - 9. stor.⁵¹, každopádne ešte pred príchod byzantskej misie (Obr. 2). Rovnako aj kostol v Modré, ktorý v minulosti viedol k otvoreniu širokej

Obr. 2. Sakrálny komplex Uherské Hradište – Sady. Zdroj: HRUBÝ, Vilém. *Staré Město. Velkomoravský Velehrad*. Praha, 1965, s. 178, obr. 66/6 (detail, autor neuvedený).

⁴⁹ Tak napr. po revízných výskumoch na lokalite Valy pri Mikulčiciach, kde sa väčšina nálezov kostolov dávala ešte do doby pred príchodom byzantskej misie, sa dnes odborníci prikláňajú k vzniku mnohých z nich do posledných dekád 9. stor. POLÁČEK, Lumír. *Velkomoravská sakrální architektura. Nové výzkumy, nové otázky*. In KOUŘIL, Pavel a kol. (eds.). *Cyrilometodějská misie a Evropa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno 2014, s. 71.

⁵⁰ Kostol č. 10 má tiež rovný záver, ale vzhľadom na proporciu a pilastrový systém je považovaný za prejav adriatickej proveniencie. Kostol č. 5 sa pre nepravideľnosť priebehu základu a základovej ryhy zahŕňal niekedy ku kostolom s oblým ukončením. B. Klíma publikoval nález na hradisku v Znojme, rekonštruovaný autorom výskumu ako jednolodie s rovným záverom a predsieňou. Odborníci ho však považujú za hospodársku stavbu mladšieho pôvodu. KLÍMA, Bohuslav. *Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojme*. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Řada společenských věd č. 18*, Brno 2001, s. 3-24.

⁵¹ GALUŠKA, Luděk. *Křesťanství v období byzantské misie a Metodějova arcibiskupství na bázi archeologických pramenů z oblasti Veligradu – Starého Města a Uherského Hradiště*. In KOUŘIL, Pavel a kol. (eds.). *Cyrilometodějská misie a Evropa: 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno, s. 81. Autor súčasne vyjadruje názor, že môže ísť o stavbu nie franskej, ale adriatickej proveniencie.

polemiky o pôsobení írsko – škótskych misionárov⁵². Datovanie kostolov na mikulčických Valoch je zatiaľ orientačné. Kostol č. 2 je považovaný za najstaršiu stavbu z celej lokality a datovaný do prvej polovice 9. stor. Ostatné zo zmienených do 2. polovice 9. stor., resp. až na začiatok 10. stor., pričom kostol č. 8 je udávaný ako jedna z najmladších stavieb vôbec⁵³. Vzhľadom na uvedené datovania by sme hypoteticky kostoly č. 5 a 8 z mikulčických Valov mohli uvažovať aj do obdobia medzi rokmi 885 – 899/900 a teda ako výsledok činnosti franského kléru.

Čo sa týka rotúnd, tie sú tradične hodnotené celkovo ako prejav adriatickej proveniencie⁵⁴, avšak za vzor sa považuje aj kaplnka Panny Márie v Aáchene – cisárska realizácia Karola Veľkého. Kostol č. 6 na mikulčických Valoch – dvojapsidová rotunda je ponímaná ako domáca imitácia aáchenskej stavby, ale obsahuje aj prvky adriatické⁵⁵. Treba spomenúť, že rotundy sú v tom období bežné aj v karolínskej architektúre (Höfe, Groitzsch, Bonn)⁵⁶ a niektoré (napr. štvorapsidovú rotundu – Kostol č. 9 na mikulčických Valoch) môžeme priradiť byzantskému vplyvu cyrilo-metodskej misie⁵⁷. Dve rotundy (Kostol č. 7 na mikulčických Valoch a č. 2 na Pohansku) dokladajú už upadajúcu stavebnú techniku, čo je vysvetľované vznikom v nekludnom období záveru Veľkej Moravy⁵⁸. Datované sú do záveru 9. – začiatku 10. stor., čo síce môže zahŕňať aj nami sledované obdobie, ale ťažko si predstaviť, že sú výsledkom činnosti franského duchovenstva. Skôr sa zdá, že ich realizovali miestni veľmoži. Otázku proveniencie centrálnych stavieb je asi potrebné zvažovať individuálne.

Široké použitie majú jednolodia ukončené apsidou. V 60 -70. rokoch sa považovali za prejav cyrilometodského vplyvu, keďže sa v ich pôdorysnom systéme identifikovala modulová závislosť, ktorá sa vysvetľovala „manuálom“ stavebnej činnosti byzantských misionárov, ktorý umožňoval realizovať veľkostne, proporčne i staticky vyhovujúce stavby⁵⁹. Tento názor sa neskôr odmie-

⁵² Proveniencia kostola je dnes považovaná za franskú a objekt je datovaný orientačne na prelom 8. – 9. stor. GALUŠKA, Křesťanství v období byzantské misie, s. 75.

⁵³ POLÁČEK, Lumír. Die Kirchen von Mikulčice aus siedlungsarchäologischer Sicht. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice, 2010, VIII. Brno 2010, s. 47.

⁵⁴ ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. K počiatkom kresťanstva na Slovensku. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda. Nitra 2013, s. 16.

⁵⁵ Je považovaná za domácu syntézu architektonických vplyvov. ILLÁŠ, Martin. Štyri predrománske rotundy. In Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2006 – 2011. Brno 2011, s. 669-670.

⁵⁶ BOTEK, Velkomoravské kostoly na Slovensku, s. 56-57.

⁵⁷ ILLÁŠ, Kritický pohľad na vplyv byzantskej architektúry, s. 243-244.

⁵⁸ KOUŘIL, Pavel. Kirche Nr. 7 in Mikulčice. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII. Brno 2010, s. 70; ČÁP, Pavel – DRESLER, Petr – MACHÁČEK, Jiří – PŘICHYSTALOVÁ, Renáta. Grossmährische Kirchen in Pohansko bei Břeclav. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII. Brno 2010, s. 203.

⁵⁹ POŠMOURNÝ, Josef. Církevní architektura Velkomoravské říše. In Umění, 1964, roč. 12, s. 187-202.

tol. Nedošlo však k jasnému provenienčnému vyhraneniu tohoto typu. Treba si uvedomiť, že ide o základný model sakrálneho objektu, aplikovaný už od ranokresťanského obdobia a majúci všeobecnú platnosť a širokú teritoriálnu rozvrstvenosť. Nachádzame ich hojne aj v karolínskej architektúre⁶⁰. Na častý výskyt jednodolí s apsidou vo franskom prostredí poukázal nedávno aj M. Illáš⁶¹.

Keďže absentujú nadzemné časti stavieb, nie je možné posudzovať také prejavy, ako sú architektonické články, stavebné detaily, kamenárske prvky, portále, výzdoby atď., ktoré by vedeli napomôcť pri určovaní provenienčných vplyvov. Takto aj stavby, ktoré majú rozmerovo a tvarovo rovnaký pôdorys, môžu reprezentovať odlišné staviteľské prostredie. Z doteraz známeho súboru architektúr tohoto typu⁶² však okrem severného mauzoléa v sakrálnom komplexe lokality Sady (Uherské Hradiště) nemožno žiadnu stavbu datovať do uvedeného obdobia (po Metodovej smrti). Istú možnosť by predstavovala západná prístavba sadského komplexu. Všeobecne sa pokladá za výsledok stavebnej činnosti byzantskej misie a jej doterajšie datovanie sa udáva po roku 863, niekedy do 2. polovice 9. stor.⁶³ V ostatnom čase sa však vyslovil iný názor - že ide dvojchórový kostol franskej proveniencie⁶⁴, pričom autori akceptovali doterajšie datovanie. Ak by to bola pravda, tak uvedené širšie datovanie by mohlo zahrnúť aj obdobie po Metodovej smrti a teda by to mohla byť realizácia franského duchovenstva. Možno vznikali hlavne nové „školské“ objekty, i keď i v tomto smere sa zrejme využívali uprázdnené cyrilometodské priestory. Takéto budovy by boli zrejme dreveného charakteru a nemuseli po nich ostať relevantné stopy.

Kopčany a Kostolany pod Tribečom

Nakoniec sme si ponechali otázku troch stojacich architektúr na Slovensku – Kopčany, Kostolany pod Tribečom a Nitriansku Blatnicu. Zachovanými murivami a detailami sú výbornou študijnou pomôckou veľkomoravskej stavebnej techniky, konštrukčných detailov, povrchových úprav, dimenzií a pod⁶⁵. Pri všetkých troch sa na presnejšie datovanie odobrali vzorky stavebného dreva, zachovaného v murive, resp. drevených zvyškov v omietkach a boli podrobené dendrochronologickým a C14 analýzám, takže ich datovanie je docielené exaktne. Posledná menovaná z nich je rotunda „klasického“ tvaru kruhovej lode s apsidou, deklarovaná ako prejav adriatického vplyvu. Najnovšie publikované výsledky rádiokarbónových meraní viacerých vzoriek, ktoré uskutočnili pracoviská v Brati-

⁶⁰ Napr. Lauterhofen, Sulzbach, Oberammerthal, Gebenbach. CORDENAU-WINDAUER Silvia. Der frühe Kirchenbau in Altbayern. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII. Brno 2010, s. 211, obr. 10.

⁶¹ ILLÁŠ, Kritický pohľad na vplyv byzantskej architektúry, s. 230-231, 278 - obr. 3. a inde.

⁶² Mauzoléum (Kostol č. 4 na Valoch), západná prístavba v komplexe Sady a severné mauzoléum, kostoly „Na Valách“ a „Špitálky“ (Staré Město – Uherské Hradiště) a Kostol č. 1 na Pohansku. K nim možno pridružiť aj Kostol č. 3 (trojlod'ovú baziliku) z mikulčických Valov.

⁶³ GALUŠKA. Kresťanství v období byzantské misie, s. 81.

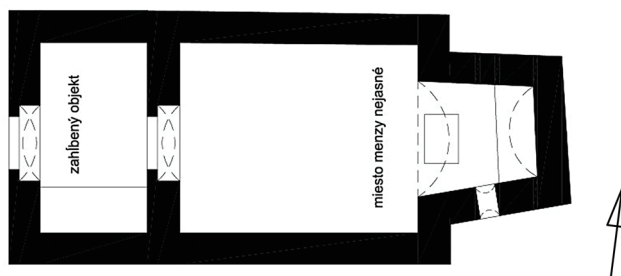
⁶⁴ POMFYOVÁ, Bibiána. Liturgický kontext ranostredovekej architektúry. In Ars, 2005, roč. 38, č. 2, s. 121-122; ILLÁŠ, Kritický pohľad na vplyv byzantskej architektúry, s. 250-251.

⁶⁵ Po obnove a realizovaní novej povrchovej vrstvy boli staršie situácie prekryté.

slave, Prahe, Debrecíne, Zürichu, Viedni, Aténach a Tuscone, datovali najstaršie vzorky do obdobia 783 – 880, pričom s pravdepodobnosťou 86 % ide o dobu pred rokom 863⁶⁶, takže z okruhu realizácií po Metodovej smrti sa vylučuje.

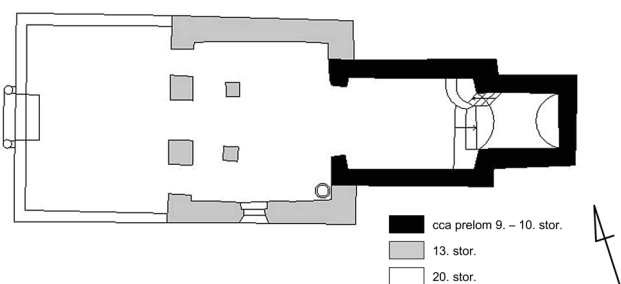
Kostoly pri Kopčanoch a v Kostoľanoch pod Tribečom sú evidentne podobné – rozmerovo, hmotovo i tvarovo (jednolodia s rovným, mierne lichobežníkovým presbytériom) a sú považované za prejav franských stavebných vzorov.

Kostol sv. Margity Antiochijskej pri Kopčanoch (Obr. 3) je cca 1,5 km vzdialený od mikulčických Valov a v podstate sa považuje za súčasť tejto aglomerácie⁶⁷. Pôvodne mal západnú prístavbu so zahĺbeným objektom, ktorá bola realizovaná v krátkom odstupe od stavby lode, takže ju autori výskumu považujú za podfázu jednej stavebnej etapy⁶⁸. Kostol sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom (Obr. 4) bol v románskom období doplnený západnou prístavbou⁶⁹. Vďaka skutočnosti, že hmoty sú zachované prakticky v celej výške stien a čiastočne i štítov, je možno analyzovať a porovnať ich stavebnú

Obr. 3. Pôdorys najstaršej etapy kostola sv. Margity Antiochijskej pri Kopčanoch. Zdroj: BOTEK, Andrej. Kostol sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch – vývojové etapy a otázky metodiky obnovy. In Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 22, Bratislava, 2010, s. 31, Tab. 1.

Autori: Andrej Botek, Silvia Hanzlíková.

Obr. 4. Pôdorys kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom s vyznačením stavebných etáp. Zdroj: BOTEK, Andrej. Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období. Bratislava, 2014, s. 139. Autori: Róbert Erdélyi, Barbora Vachová.

techniku, spôsob povrchovej úpravy, tvarov okenných otvorov, atď. V zásade jediný rozdiel je konštrukcia okien – pri Kopčanoch je vo vrchole trojuholníkový

⁶⁶ POVINEC – CHERKINSKY – DORICA – HAJDAS – JULL – KONTUŽ – MOLNÁR – SVETLIK – WILD, Radiocarbon dating of St. George's Rotunda, s. 953-976.

⁶⁷ PAULINY, Pavol. Archeologický park Mikulčice – Kopčany. In Projekt. Slovenská architektonická revue, 2007, roč. 50, č. 5-6, s. 16-21.

⁶⁸ SABADOŠOVÁ, Elena – Havlík, Marián. Kostol sv. Margity Antiochijskej Kopčany. Správa o výsledkoch architektonického výskumu 1995 – 1998. 1999. Elaborát, uložený na KPU Trnava č. T/5121a, s. 62; SABADOŠOVÁ, Elena – Havlík, Marián. Umelecko – historický výskum. Kostol sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. November 2008. 2008. Elaborát, uložený na KPU Trnava č. T 691, s. 74.

⁶⁹ VALEKOVÁ, Anna. K pamiatkovej obnove Kostola sv. Juraja. In Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok 21, 2009, roč. 21, s. 183-184. K objektu súhrnne: STRAKOŠ, Miroslav. Kostol sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom – skvost predrománskej architektúry a umenia. In Notitiae historiae ecclesiasticae, 2017, vol. 6, no. 2, s. 7-36.

klenák⁷⁰, pri Kostoľanoch sa použil prečnelkový spôsob⁷¹. Nedávna podrobná analýza týchto stavieb ich jednoznačne uvádza do okruhu karolínskej architektúry.⁷²

Kostol sv. Margity pri Kopčanoch bol datovaný 9. stor. podľa náušník a gombíka z exteriérového hrobu pri južnej stene kostola. Autori uviedli rámcové rozmedzie datovania šperkov do 9. až začiatku 10. stor., pričom vznik kostola stanovili „najneskôr do vlády Rastislava I. a Svätopluka I.“⁷³. Poukázali na analógie s mnohými karolínskymi kostolmi (Hoexter, Flums, Rauris, Winterthur, Bodfeld, Sudburg), čím vyjadrili jeho provenienčnú súvislosť. Postupne sa v literatúre ujaľo datovanie do 2. pol. 9. stor. Dendrochronologická analýza, ktorú publikoval V. Bahýl s kolektívom, datovala analyzovaný posledný letokruh dreva do roku 951⁷⁴. Výsledok nebol prijatý aj z dôvodu, že analyzované drevo bolo smrekovec, alebo smrek⁷⁵, pričom pozitívna metóda bola vyvinutá pre dub a preto je nepreukazná. V literatúre sa vyskytlo aj datovanie pomocou C14 do záveru 9. stor., ktoré však bolo publikované len sprostredkované⁷⁶. Novú vzorku odobral z primárneho dreva odpružovacieho trámu štítu v roku 2016 P. Barta⁷⁷. Konečné výsledky však doteraz neboli zverejnené, hoci počiatočná ústna informácia (od P. Bartu) potvrdzovala vysokú pravdepodobnosť výrubu dreva do záverečných dekád 9. stor. Veríme, že záver dendrochronologických analýz, na ktorý odborníci netrpezlivo čakajú, bude publikovaný a obavy o osud vzorky sú neopodstatnené⁷⁸.

Dendrochronologické merania vzoriek z kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom sa realizovali v niekoľkých fázach asi od roku 2009. Najnovšie – v roku 2015 publikované merania vzoriek – stanovili interval zoťatia dreva na roky 897-926. Druhú možnosť 942-1014 autori vylúčili, keďže obdobie rastu drevného

⁷⁰ ILLÁŠ, Martin. K typu predrománskych okien v kaplnky sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. In *ARS*, 2013, roč. 46, č. 1, s. 105.

⁷¹ BÓNA, Martin. Výsledky umelecko – historického a architektonicko – historického výskumu rímsko – katolíckeho kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Musaica XXVIII. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava 2014, s. 140, obr. 13 a 14.

⁷² ILLÁŠ, Martin. Niektoré stavebno-technické a výtvarné detaily zachovaných predrománskych kostolov v Čechách a na Slovensku v kontexte karolínskej architektúry. In HALÁSZOVÁ, Ingrid – MEGYESI, Peter – PROČKA, Richard E. (eds.). *Príbehy pamiatok a obrazov. Zborník príspevkov k sedemdesiatinám Ivana Gojdiča*. Trnava 2018, s. 135-175; ILLÁŠ, Martin. Vzťah veľkomoravských kostolov ku karolínskej architektúre. In *Musaica Archaeologica*, 2020, roč. 5, č. 2, s. 113-157.

⁷³ BAXA- FERUS- GLASER-OPITZOVÁ- KATKINOVÁ, Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity, s. 49-50.

⁷⁴ BAHÝL, Vladimír – FLEISCHER, Peter – KRIŠŤÁK, Ľuboš – MÉSZÁROS, Tibor – PASTIEROVIČ, Martin – ŠTAFURA, Andrej. Je kostolík v Kopčanoch skutočne z Veľkej Moravy a organ v Štítniku zo 14. storočia? Čo o tom hovorí dendrochronológia. In *Zborník príspevkov konferencie CSTI 2013 Conservation Science, Technology and Industry*. Bratislava 2013, s. 157-158.

⁷⁵ BARTA, Peter – HAJNALOVÁ, Mária – BARTA, Andrej – PUŠKÁR, Juraj. Analýza vzorky dreva z muriva Kostola sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch, okr. Skalica. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 22, Bratislava 2010, s. 52-53.

⁷⁶ BAČA, Róbert. K patrocinu kostola sv. Margity, s. 147.

⁷⁷ Trám sme objavili pri prieskume štítu v roku 2011 a neskôr aj publikovali. BOTEK, Andrej – ERDÉLYI, Róbert – VACHOVÁ, Barbora. Nález zvyškov zaklenutia lode kostola v Kopčanoch. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2013, roč. 62, č. 2, 38-41.

⁷⁸ Podľa informácie z okruhu výskumníkov boli odobraté ďalšie vzorky počas ostatného preomietania exteriéru kostola v roku 2021, takže možno očakávať výsledky aj z týchto analýz.

paliva použitého pri výrobe vápna predchádza rok 863⁷⁹. Autori v texte vyslovili predbežný záver, že kostol bol postavený koncom 9. až v prvej tretine 10. storočia, ale v samotnom závere článku napísali, že bol postavený najneskôr v prvej štvrtine 10. storočia⁸⁰. Zmienovaný kostol je situovaný pomerne blízko Nitry. V ostatnom čase publikoval J. Gajdoš názor, že kostol bol administrovaný benediktínskym kláštorom na nitrianskom Zobore, pričom poukazuje na možnosť východného (koptského) rítu kostola, ktorý dokladá niektorými detailami (maľovaný kríž, monogram XCT, skoby – podľa autora dôkaz textílií parteru interiéru a pod Súčasne uvádza možnosť východného charakteru zoborskej mníšskej komunity, keďže mala mať vplyv na spomínaný kostol⁸¹. Uvedené tvrdenia si vyžadujú samostatný rozbor, na ktorý v tomto príspevku niet priestoru. Predbežne si dovoľujeme vyjadriť voči uvedeným tvrdeniam skeptické stanovisko a považujeme za najpravdepodobnejšie karolínsky vplyv nielen stavebnej realizácie, ale aj patronátu kostola, ak je reálna jeho väzba na zoborský kláštor. Aj keby sme pripustili isté prieniky koptskej náboženskej kultúry, nepredpokladáme s ohľadom na dobovo zdokumentované protesty franského duchovenstva voči byzantskej cyrilometodskej praxi, že by boli tolerantní ku koptskému cirkevnému modelu, keďže bol medzi iným spojený aj s niektorými vieroučnými disproporciami⁸². Navyše, tvarové charakteristiky nezodpovedajú koptskej proveniencii.

Dôležitým fenoménom najmä starších sakrálnych stavieb sa javí aj kozmická orientácia⁸³ a preto býva v ostatnom období často aplikovaná pri analýzach ranostredovekých architektúr. Všeobecne platí, že sakrálne stavby boli orientované pozdĺžnou osou v smere východ – západ, pričom táto orientácia má mnohovrstvové symbolické odkazy. Prax súčasne ukazuje, že konkrétne situovanie nie je ideálne, ale býva často od uvedenej osi odklonené. To sa niektorí snažia vysvetliť nedokonalým vytyčovaním stavby. Niekedy je to spôsobené lokálnou morfológickou situáciou v teréne, ktorá núti stavebníka, prispôbiť stavbu týmto okolnostiam, využiť určité terénne danosti, alebo aj urbanistické súvislosti. Bežné je to v prípade, ak sa objekt umiestňoval do mestskej štruktúry s jej pevne danou kompaktnou parceláciou. Avšak mnohé situácie podobné dôvody nemajú

⁷⁹ BARTA, Peter – BÓNA, Martin – KELEŠI, Marián. Chronometrický výskum murív kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom, s. 705.

⁸⁰ BARTA, – BÓNA – KELEŠI, Chronometrický výskum murív, s. 705 a 706.

⁸¹ GAJDOŠ, Vzťah orientácie a patrocinia stredovekého kostola. Žitavany 2022, s. 57; KUCHARSKÁ, Veronika. Niekoľko poznámok k historicko-kultúrnemu kontextu vzniku a počiatkov Kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In Kultúrne dejiny, 2020, roč. 11, č. 2, s. 201.

⁸² Šlo najmä o „monofyzitizmus“ – kde sa uznávala v Kristovi len jedna prirodzenosť, ale nie jednoduchá, ale zložená, kde Božstvo a človečenstvo v Kristovi mali byť nerozdeliteľne spojené. Dnes sa poukazuje na fakt, že kristologický monofyzitizmus je verbálny a vychádza z odlišnej terminológie. Koptskí kresťania svoje misie orientovali najmä do severnej Afriky a cyrénsku oblasť. SLODIČKA, Andrej. Význam Koptskej cirkvi v Egypte pre kresťanskú ekuménu. In Theologos, 2008, roč. 1, s. 77-78. Porovnaj aj: ŠEBELOVÁ, Markéta. The Miraculous and Coptic orthodox Christianity in Egypt. Power relations in Operation. In Religion. Revue pro religionistiku, XXVIII, 2019, no. 2, s. 224-226.

⁸³ GAJDOŠ, Vzťah orientácie a patrocinia stredovekého kostola, s. 22-24; POLOMOVÁ, Beata. Východiská obnovy sakrálnych architektúr. In Bardkontakt 2010. Problematika mestských pamiatkových centier. Zborník prednášok. Sakrálna architektúra – ochrana a obnova. Bardejov 2010, s. 20-23.

a napriek tomu bývajú osové posuny výrazné. Jedným z vysvetlení je kozmická orientácia stavby v dvojacom význame: jednak bodom východu slnka v deň vytýčenia stavby a jednak v deň patrocínia. Druhý dôvod samozrejme predpokladá, že patrocínium kostola bolo už od začiatku stanovené. Pohyb slnka má v priebehu roka rozptýl a tak bod východu nie je stály. Z uvedených dôvodov sa často pri analýzach sakrálnych stavieb aplikujú astronomické merania⁸⁴.

V prípade kostola sv. Juraja v Kostolčanoch pod Tribečom sa zistil značný odklon orientácie stavby od osi východu slnka v deň sv. Juraja- 23. apríla, teda uvedené patrocínium nie je možno pôvodné. J. Gajdoš uvádza „Sľatie Jána Krstiteľa“ na 20. október podľa sýrsko – ortodoxnej tradície⁸⁵. Z rovnakého pohľadu za sekundárne sa pripúšťa patrocínium sv. Margity pre kostol pri Kopčanoch. Zhodatu vychádza pre deň jarnej rovnodennosti – 21. marec. Autorka v tom vidí snahu po prevrstvovaní pohanských zvyklostí⁸⁶. Autori, ktorí sa venovali uvedenému kostolu z hľadiska cirkevno – historických, ikonografických súvislostí i analýz patrocínií naopak zmienené svätenie považujú za primárne⁸⁷. Spomenuté výsledky nemožno hneď prijímať ako jasný dôkaz, je potrebné v tomto ohľade podrobnejšie štúdium problematiky. Téza o orientácii kostola podľa východu slnka v deň patróna totiž nie je všeobecne uplatniteľným pravidlom.

Obnovenie (veľko)moravskej arcidiecézy

Spomenuté negatívne skutočnosti v cirkevnej oblasti mali dopad aj na politickú situáciu Veľkej Moravy. Možno predpokladať, že pre Mojmíra II., ktorý musel čeliť odpadnutiu mnohých anektovaných území, ako i konfliktu s bratom Svätoplukom II., mala cirkevná samostatnosť rozhodne dôležitý význam aj ako stabilizačný štátny fenomén. Aj keď dobové správy nie sú v tomto smere konkrétne, bola to zrejme iniciatíva Mojmíra II. (možno na podnet slovienskych disidentov) obrátiť sa priamo na rímsku autoritu, čím nadviazal na konanie svojich predchodcov. Roku 899 bola veľkomoravská cirkevná provincia obnovená z pápežského rozhodnutia, čím dostala primerané uznanie. Vyslaní hierarchovia – arcibiskup Ján a biskupi Benedikt a Daniel, ustanovili (vysvätili) pre obnovenú arcidiecézu jedného arcibiskupa a troch biskupov⁸⁸. Pravdepodobne tým skončila hegemonia

⁸⁴ GAJDOŠ, Vzťah orientácie a patrocínia stredovekého kostola, s. 47-50.

⁸⁵ GAJDOŠ, Vzťah orientácie a patrocínia stredovekého kostola, s. 57. Kucharská zasa dokladá astronomickú zhodu na 14. február, ktorý je deň pred sviatkom sv. Klementa v koptskom kalendári. KUCHARSKÁ, Niekoľko poznámok k historicko-kultúrnemu kontextu, s. 199-200.

⁸⁶ KUCHARSKÁ, Niekoľko poznámok k historicko-kultúrnemu kontextu, s. 194-195. Ku zmene patrocínií dochádzalo, i keď patrocíniá všeobecne sú spájané s nemennosťou a viazanosťou na miesto a majú tendenciu stability. Často sú jednou z pomôcok pri úvahách o vývoji sakrálnej architektúry. KVASNICOVÁ, Magdaléna. Patrocínium sv. Gála v stredovekej architektúre na Slovensku. In SLIVKA, Michal (ed.). *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia VI.*, 2007. Kostol ako stred sídliskovej jednotky. Levoča 2007, s. 53.

⁸⁷ Napr. BAGIN, Anton. Kopčany pri Holíči iba 600 ročné? In *Katolícke noviny*, 1992, roč. 107 (142), č. 33, s. 13; BAČA, K patrocíniu Kostola sv. Margity, s. 161-162.

⁸⁸ BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.) *Magnae Moraviae Fontes Historici III.*, s. 198; RATKOŠ, *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, s. 207.

franského kléru, čo možno dedukovať z protestného listu bavorských biskupov, ktorý roku 900 zaslali kúrii.⁸⁹

Záver

Po vyhnaní cyrilo-metodských učeníkov v zime 885/886 z Veľkej Moravy sa výlučným cirkevným činiteľom v krajine stalo franské duchovenstvo, prevažne zrejme kláštorného charakteru. Pravdepodobne tí učenici, ktorí boli domáceho veľmožského pôvodu, sa utiahli na rodové hrady, kde žili bez možnosti ovplyvňovať cirkevné pomery a s pôsobením obmedzeným na úzky rodinný okruh. Je však možné, že represálie sa nedotkli duchovenstva v okrajových častiach ríše. V prvom období bolo potrebné doplniť počet vyhnaných učeníkov novými franskými klerikmi. Títo zrejme preberali uprázdnené sakrálné stavby, prípadne aj objekty iného účelu (kláštorné objekty). Slovienske duchovenstvo prioritne používalo akúsi „kombinovanú“, prípadne byzantskú formu liturgie, ktorá mala na sakrálny priestor špecifické nároky (napr. predoltárne priečky templony – predchodcovia ikonostasov), takže v takom prípade bolo potrebné tieto objekty adaptovať podľa požiadaviek latinskej liturgie.

Je otázne, či v období od Metodovej smrti (885) do obnovenia veľkomoravskej arcidiecézy (899) bolo potrebné budovať nové sakrálné stavby. Ak by takáto potreba nastala, môžeme očakávať z typologického hľadiska vznik kostolov „franského“ typu – teda prevažne jednolodia s rovným záverom, i keď, ako sa ukazuje, v karolínskom prostredí sa používali aj kostoly s apsidou a rotundy. Veľkomoravská architektúra vykazuje pestrú typologickú i provenienčnú rôznorodosť. Okrem franských vplyvov sa uplatňujú aj adriatické a v menšej miere byzantské. V korpuse veľkomoravskej architektúry, ktorá dnes ráta skoro 30 kostolov zo Slovenska a Moravy, by sme potom museli uvažovať len s tými z nich, ktoré pripúšťajú datovanie do uvedeného obdobia. Doterajšie datovania sú však pomerne široké, nakoľko sa využívali najmä pomocné metódy, hlavne archeologické (analýzy hrobových depozitov). V ostatnom čase sa využívajú exaktnejšie metódy dendrochronologických analýz a C14. Tie sa aplikovali v prípade troch dodnes stojacich stavieb z veľkomoravského obdobia (Nitrianska Blatnica, Kostolany pod Tribečom, Kopčany). Prvú z nich – rotundu, môžeme vylúčiť, keďže vznikla ešte pred rokom 863. Druhé dva kostoly sú jednak obidva rovnakého „franského“ typu, jednak datovania sa pohybujú v rozmedzí záverečných dekád 9. stor. – začiatku 10. stor., čo principiálne zahŕňa aj uvedené obdobie. Hypoteticky by tým mohli byť výsledkom stavebnej činnosti franského kléru, i keď sa na základe iných indícií zdá, že tento predpoklad nie je správny. Napriek negatívnej úlohe franského duchovenstva a najmä nitrianskeho biskupa Wichinga v konflikte s cyrilo-metodskými učeníkmi, treba pripomenúť, že karolínske – hlavne mníšske prostredie – sa vyznačovalo vyspelou vzdelanosťou a literárnou úrovňou. Domáci adeпти nimi vychovávaní dostali solídnu teologickú i kultúrnu formáciu.

⁸⁹ BARTOŇKOVÁ – VEČERKA (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici* III, s. 196-208. List dali vyhotoviť salcburský arcibiskup Theotmar, frízinský biskup Uvaldo, eichstättský biskup Erchanbald, brixenský biskup Zachariáš, regensburský biskup Tuto a pasovský biskup Richarius.

Zoznam použitých prameňov a literatúry:

Publikované pramene:

- BARTONKOVÁ, Dagmar – VEČERKA, Radoslav (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici II. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Edicio secunda, revisa et aucta. Pramene k dejinám Velké Moravy II. Texty biografické, hagiografické, liturgické. Druhé, revidované a rozšírené vydání.* Praha 2011.
- BARTONKOVÁ, Dagmar – VEČERKA, Radoslav (eds.). *Magnae Moraviae Fontes Historici III. Diplomata. Epistolae. Textus Historici Varii. Edicio secunda, revisa et aucta. Pramene k dejinám Velké Moravy III. Listiny, listy, různé historické texty. Druhé, revidované a rozšírené vydání.* Praha 2011.
- RATKOŠ, Peter. *Pramene k dejinám Veľkej Moravy.* Bratislava 1964.
- ŠKOVIERA, Andrej (ed.). *Pramene o živote svätých Cyrila a Metoda a ich učeníkov.* Bratislava 2013.

Monografie a zborníky ako celok:

- BAGIN, Anton. *Apoštolové Slovanů Cyril a Metoděj a Velká Morava.* Praha 1982.
- BOSÁK, Ľubomír – KÝŠKA, Patrik. *Svätý Gorazd – učený muž našej zeme.* Bratislava 2004.
- BOTEK, Andrej. *Veľkomoravské kostoly na Slovensku a odraz ich tradície v neskoršom období.* Bratislava 2014.
- CURTA, Florin. *Eastern Europe in the Middle Ages (500 – 1300).* Leiden, 2019.
- DVORNÍK, František. *Byzantské misie u Slovanů.* Praha 1970.
- FILIPEK, Andrej. *Liturgika.* Bratislava 1997.
- GAJDOŠ, Jozef. *Vzťah orientácie kostola a patrocinia stredovekého kostola. Žitavany 2022.*
- GOLDBERG, Eric, J. *Struggle for Empire Kingship and Conflict under Louis the German 817-876.* Ithaka + London 2006.
- HAVLÍK, Ľubomír, E. *Kronika o Velké Moravě.* Brno 1992.
- HUDÁČEK, Pavol. *Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000.* Bratislava 2017.
- KUČERA, Matúš. *Postavy Veľkomoravskej histórie.* Bratislava 1986.
- MARSINA, Richard. *Metodov boj.* Bratislava 1985.
- STEINHÜBEL, Ján. *The Nitrian Principality: The Beginning of Mediaval Slovakia.* Leiden 2020.
- ŠKOVIERA Andrej: *Svätí slovanskí sedmipočetníci.* Bratislava 2010.
- ŠUBJAKOVÁ, Elena. *Slováci apoštoli Slovanov.* Bratislava 2017.
- VAVŘÍNEK, Vladimír. *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem.* Praha 2023.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- BAČA, Robert. *K patrocinu Kostola sv. Margitu Antiochijskej v Kopčanoch.* In *Slovenská archeológia*, 2016, roč. LXIV, č. 1, s. 145-176.
- BAGIN, Anton. *Kopčany pri Holíči iba 600 ročné?* In *Katolícke noviny*, 1992, roč. 107 (142), č. 33, s. 13.
- BAHÝL, Vladimír – FLEISCHER, Peter – KRIŠŤÁK, Ľuboš – MÉSZÁROS, Tibor – PASTIEROVIČ, Martin – ŠTAFURA, Andrej. *Je kostolík v Kopčanoch skutočne z Veľkej Moravy a organ v Štítniku zo 14. storočia? Čo o tom hovorí dendrochronológia.* In *Zborník príspevkov konferencie CSTI 2013, Conservation Science, Technology and Industry.* Bratislava 2013, s. 151-162.

- BALÁŽ, Peter. Pseudokresťanskí Moravia, Nitrianski neofyti a najkresťanskejší Frankovia. In *Konštantínove listy/Constantine's letters*, 2015, vol. 8, s. 14-24.
- BARTA, Peter – HAJNALOVÁ, Mária – BARTA, Andrej – PUŠKÁR, Juraj. Analýza vzorky dreva z muriva Kostola sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch, okr. Skalica. In *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 22, Bratislava 2010, s. 52-53.
- BARTA, Peter – BÓNA, Martin – KELEŠI, Marián. Chronometrický výskum murív kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Archaeologia Historica*. Brno, 2015, roč. 40, č. 2, s. 691-709.
- BAXA, Peter – FERUS, Viktor – GLASER-OPITZOVÁ, Renáta – KATKINOVÁ, Jana. Veľkomoravské hroby pri kostole sv. Margity v Kopčanoch. In *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2005, roč. 54, č. 3, s. 48-50.
- BETTI, Maddalena. Una chiesa romana per la Moravia. Fonti e linguaggi di un progetto papale. In *Bullettino dell'istituto storico italiano per il Medioevo*, Roma 2013, s. 2-25.
- BÓNA, Martin. Výsledky umelecko – historického a architektonicko – historického výskumu rímsko – katolíckeho kostola sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom. In *Musaica XXVIII. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava 2014, s. 127-161.
- BOTEK, Andrej. Byzantské vplyvy v ranostredovekej sakrálnej architektúre Slovenska. In *Konštantínove listy/Constantine's letters*, 2017, vol. 10, no. 1, s. 150-179.
- BOTEK, Andrej. K problematike kňazskej a biskupskej konsekrácie sv. Gorazda. In *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 3, s. 545-559.
- BOTEK, Andrej. Metodova panónska ordinácia a otázky situovania sídelného chrámu. In *Slavica Slovaca*, 2020, roč. 55, č. 3., s. 435-451.
- BOTEK, Andrej – ERDÉLYI, Róbert – VACHOVÁ, Barbora. Nálezy zvyškov zaklenutia lode kostola v Kopčanoch. In: *Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúrne dedičstvo*, 2013, roč. 62, č. 2, 38-41.
- CORDENAU-WINDAUER Silvia. Der frühe Kirchenbau in Altbayern. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII*. Brno 2010, s. 205-218.
- ČÁP, Pavel – DRESLER, Petr – MACHÁČEK, Jiří – PŘICHYSTALOVÁ, Renáta. Grossmährische Kirchen in Pohansko bei Břeclav. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII*. Brno 2010, s. 187-204.
- GALUŠKA, Luděk. Křesťanství v období byzantské misie a Metodějova arcibiskupství na bázi archeologických pramenů z oblasti Veligradu – Starého Města a Uherského Hradiště. In KOUŘIL, Pavel a kol. (eds.). *Cyrilometodějská misie a Evropa: 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno 2014, s. 74-85.
- HARVÁTH, Matej. Úteky, vyhnanci a renegáti na moravsko-bavorskom pohraničí v 9. storočí. In *Forum Historiae*, 2019, roč. 19, č. 2, s. 40-58.
- HLAD, Ľubomír. Prvky trojičnej teológie v diele „Život Konštantína-Cyrila“. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 533-541.
- ILLÁŠ, Martin. Adriatický pôvod niektorých predrománskych kostolov v strednom Podunajsku. In *ARS* 44, č. 2, 2011, s. 252-270.
- ILLÁŠ, Martin. Štyri predrománske rotundy. In *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2006 – 2011*. Brno 2011, s. 644-693.
- ILLÁŠ, Martin. K typu predrománskych okien v kaplnky sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. In *ARS*, 2013, roč. 46, č. 1, s. 104-122.

- ILLÁŠ, Martin. Niekoľko úvah o Pribinovi, Mojmirovcoch a Veľkej Morave (príspevok k diskusii o včasnostredovekých dejinách Moravy a západného Slovenska). In *Moravský historický sborník. Ročenka Moravského národného kongresu 2011-2016*. Brno 2017, s. 179-247.
- ILLÁŠ, Martin. Kritický pohľad na vplyv byzantskej architektúry na sakrálnu architektúru Veľkej Moravy. In LETZ, Róbert – JUDÁK, Viliam (eds.). *Cyrlometodská tradícia ako spájajúci fenomén*. Nitra 2020, s. 221-291.
- ILLÁŠ, Martin. Niektoré stavebno-technické a výtvarné detaily zachovaných predrománskych kostolov v Čechách a na Slovensku v kontexte karolínskej architektúry. In HALÁSZOVÁ, Ingrid – MEGYEŠI, Peter (eds.). *Príbehy pamiatok a obrazov. Zborník príspevkov k sedemdesiatinám Ivana Gojdiča*. Trnava 2018, s. 135-175.
- ILLÁŠ, Martin. Vzťah veľkomoravských kostolov ku karolínskej architektúre z hľadiska stavebnej techniky. In *Musaica archaeologica*, 2020, roč. 5, č. 2, s. 113-157.
- IVANIČ, Peter. Christianization of the Territory of today's Moravia and Slovakia before 863. In *Bogoslovni vestnik/Theological quarterly*, 2020, vol. 80, no. 3, s. 655-667.
- JAWORSKA-WOLOSZYN, Magdalena – KLEMENTOWICZ, Michal. Ślady misji metodiańskiej na ziemiach polskich. In *Konstantínove listy/Constantines letters*, 2020, vol. 13, no. 2, s. 43-51.
- JAWORSKI, Krzysztof. Krześťanská Velká Morava a slezské země na konci 9. století. In KOUŘIL, Pavel a kol. *Cyrlometodějská misie a Europa. 1150 let od příchodu soluňských bratrů na Velkou Moravu*. Brno 2014, s. 168-176.
- JUDÁK, Viliam. Filioque – cesta k rozkolu? In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 507-532.
- JUDÁK, Viliam. Dejiny Nitrianskeho biskupstva. In JUDÁK, Viliam – BEDNÁR, Peter – MEDVECKÝ Jozef (eds.). *Kolíška kresťanstva na Slovensku. Nitriansky hrad a Katedrála sv. Emerána v premenách času*. Nitra 2011, s. 14-63 a poznámky na s. 472-476.
- KARDASH, Ostap. An attempt of delineation of the eastern missionary route of the clergy of Passau on the lands of the Post - Avar Danube region during the first half of the 9th century. In *Konstantínove listy/Constantines letters*, 2020, vol. 13, no. 2, s. 3-21.
- KLÍMA, Bohuslav. Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojme. In *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Řada společenských věd č. 18*, Brno 2001, s. 3-24.
- KLOBUŠICKÁ, Mária. Odkaz encykliky Jána Pavla II. *Slavorum apostoli pre súčasnosť*. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 576-592.
- KOUŘIL, Pavel. Kirche Nr. 7 in Mikulčice. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, VIII*. Brno 2010, s. 57-70.
- KOŽIAK, Rastislav. Christianizácia Avarov a Slovanov na strednom Dunaji – príbeh svätcov-misionárov. Svätá vojna, alebo kultúrny šok? In KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (eds.). *Svätec a jeho funkcia v spoločnosti I*. Bratislava 2006, s. 121-148.
- KRAH, Adelheid.: Karolingische Lehrbücher. Zu Büchern als Wissenssammlungen in Bibliotheken und Schulen des 9. Jahrhunderts. In HEILANDOVÁ, Lucie – PAVELKOVÁ, Jindra (eds.). *Knihovny a jejich majitelé. Odraz zájmu a touhy po poznání*. Brno 2018, s. 40-62.
- KRUPA, Jozef. Súčasný ekumenický perspektívy riešenia otázky Filioque. In *Asta Facultatis Theologicae Universitatis Comenianae Bratislavensis*, 2001, roč. 1, č. 2, s. 137-149.

- KUCHARSKÁ, Veronika. Niekoľko poznámok k historicko-kultúrnemu kontextu vzniku a počiatkov Kostola sv. Juraja v Kostolčanoch pod Tribečom. In *Kultúrne dejiny/Cultural History*, 2020, vol. 11, no. 2, s. 191-217.
- KVASNICOVÁ, Magdaléna. Patrocínium sv. Gála v stredovekej architektúre na Slovensku. In SLIVKA, Michal (ed.). *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia VI.*, 2007. Kostol ako stred sídliskovej jednotky. Levoča 2007, s. 53-82.
- LYKO, Miroslav. Prínos cyrilo-metodskej misie k realizácii kultového rozmeru ľudského života. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 608-620.
- PAPP, Štefan. Tretia rotunda na území našej eparchie. In *Slovo. Časopis gréckokatolíkov v ČSSR*, 1984, roč. 16, č. 8, s. 12-13.
- PAULINY, Pavol. Archeologický park Mikulčice – Kopčany. In *Projekt. Slovenská architektonická revue*, 2007, roč. 50, č. 5-6, s. 16-21.
- PIETA, Karol – RUTTKAY, Matej. Centrá Veľkej Moravy a ich prezentácia. Nitra a Bojná. In PETRÁŠOVÁ, Silvia (ed.). *Monumentorum tutela/Ochrana pamiatok* 29. Bratislava 2018, s. 15-34.
- POLÁČEK, Lumír. Die Kirchen von Mikulčice aus siedlungsarchäologischer Sicht. In POLÁČEK, Lumír – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, Jana (eds.). *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische Quelle. Internationale Tagungen in Mikulčice*, 2010, VIII. Brno 2010, s. 31-56.
- POLÁČEK, Lumír. Velkomoravská sakrální architektura. Nové výzkumy, nové otázky. In KOUŘIL, Pavel a kol. (eds.). *Cyrilometodějská misie a Europa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno 2014, s. 66-73.
- POLESKI, Jacek. Kontakty kmenů v povodí Visly a Odry s Velkou Moravou. In KOUŘIL, Pavel (ed.). *Velká Morava a počátky křesťanství*. Brno 2014, s. 178-192.
- POLOMOVÁ, Beata. Východiská obnovy sakrálné architektúry. In *Bardkontakt* 2010. Problematika mestských pamiatkových centier. Zborník prednášok. Sakrálna architektúra – ochrana a obnova. Bardejov 2010, s. 20-23.
- POMFYOVÁ, Bibiána. Liturgický kontext ranostredovekej architektúry. In *Ars*, 2005, roč. 38, č. 2, s. 108-134.
- POMFYOVÁ, Bibiana. Letnery v stredovekých kostoloch na Slovensku. Príspevok k stavebným dejinám mendikantských kláštorov. In *Archaeologia Historica*, 2019, roč. 44, č. 2., s. 715-747.
- POŠMOURNÝ, Josef. Církevní architektura Velkomoravské říše. In *Umění*, 1964, roč. 12, s. 187-202.
- POVINEC, Pavel P. – CHERKINSKY, Alexander – DORICA, Jozef – HAJDAS, Irka – JULL, Timothy A. J. – KONTUL, Ivan – MOLNÁR, Mihály – SVETLIK, Ivo – WILD, Eva Mária. Radiocarbon dating of St. George's Rotunda in Nitrianska Blatnica (Slovakia): international consortium results. In *RADIOCARBON*, vol. 63, no. 3, 2021, s. 953-976.
- ROHR, Christian. Zwischen Bayern und Byzanz. Zur Missionsgeschichte Osteuropas im Früh- und Hochmittelalter. In MÜLLER, Ulrich (Koordinator) *Das Bild und die Geschichte Osteuropas im Mittelalter. 3. interdisziplinäre Ringvorlesung der Salzburger Mittelalterstudien*, Salzburg, Wintersemester 2003/04, dostupné na <http://www.uni-salzburg.at/pls/portal/docs/1/544327.PDF>, 21 s.
- SABADOŠOVÁ, Elena – Havlík, Marián. Kostol sv. Margity Antiochijskej Kopčany. Správa o výsledkoch architektonického výskumu 1995 – 1998. 1999. Elaborát, uložený na KPU Trnava č. T/5121a, 163 s.

- SABADOŠOVÁ, Elena – Havlík, Marián. Umelecko – historický výskum. Kostol sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. November 2008. 2008. Elaborát, uložený na KPU Trnava č. T 691, 128 s.
- SLODIČKA, Andrej. Význam Koptskej cirkvi v Egypte pre kresťanskú ekuménu. In *Theologos*, 2008, roč. 1, s. 73-89.
- STEINHÜBEL, Ján. Moravia, Chorváti a Bulhari v plánoch pápežskej kúrie (860 – 880). In PANIS, Branislav – RUTTKAY, Matej – TURČAN, Vladimír (eds.). *Bratia, ktorí menili svet – Konštantín a Metod. Príspevky z konferencie*. Bratislava a Nitra 2012, s. 157-174.
- STEINHÜBEL, Ján. Metodov konflikt s bavorskými biskupmi. In KOUŘIL, Pavel a kol. *Cyrlometodějská misie a Europa. 1150 let od příchodu soluňských bratří na Velkou Moravu*. Brno 2014, s. 220-225.
- STRAKOŠ, Miroslav. Kostol sv. Juraja v Kostoľanoch pod Tribečom - skvost predrománskej architektúry a umenia. In *Notitiae historiae ecclesiasticae*, 2017, vol. 6, no. 2, s. 7-36.
- ŠEBELOVÁ, Markéta. The Miraculous and Coptic orthodox Christianity in Egypt. Power relations in Operation. In *Religion. Revue pro religionistiku*, XXVIII, 2019, no. 2, s. 221-246.
- ŠKOVIERA, Andrej. Liturgia cyrilometodskej misie na Veľkej Morave. In MICHALOV, Jozef – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin – TANESKI, Zvonko (eds.). *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu*. Nitra 2007, s. 104-130.
- ŠOLLE, Miloš. Rotunda sv. Petra a Pavla na Budči. In *Památky archeologické*, 1990, roč. LXXXIII, č. 1, s. 140-207.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana. K počiatkom kresťanstva na Slovensku. In LUKÁČOVÁ, Martina – HUSÁR, Martin – IVANIČ, Peter – HETÉNYI, Martin (eds.). *Tradícia a prítomnosť misijného diela sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2013, s. 15-27.
- TKÁČ, Martin. Dielo Boha a služba ľudu v liturgickom živote. In *Theologos. Theological revue*, 2020, roč. XXII, č. 2, s. 194-205.
- VALEKOVÁ, Anna. K pamiatkovej obnove Kostola sv. Juraja. In *Monumentorum tutela/ Ochrana pamiatok* 21, 2009, roč. 21, s. 183-192.
- ŽEŇUCH, Peter. Kultúrne stereotypy v byzantsko-slovanskom konfesijnom prostredí na Slovensku. In *Slavica slovaca*, 2014, roč. 49, č. 2, s. 121-137.

Počet slov: 12 083

Počet znakov (vrátane medzier): 86 000